

**AKTUÁLNÍ
PROBLÉMY SOCIALISTICKÉHO
ŽIVOTNÍHO ZPŮSOBU**

USPOŘÁDALA:

ing. EVA MOŠNOVÁ, CSc.

RECENZOVALI:

doc. dr. FRANTIŠEK HÁJEK, CSc.

dr. FRANTIŠEK CHARVÁT, CSc.

OBSAH

Úvodem	7
------------------	---

Stati

Martin Marušiak: Způsob života v rozdílných sociálně ekonomických formacích	9
Eduard Urbánek: Ke kritice maloměšřtáctví a konzumního pojetí socialismu	39
Milena Manová: Rozvoj osobnosti v podmínkách socialistického životního způsobu Jitka Havlová: Výzkum životního způsobu v československé sociologii na začátku 70. let	61

Recenze

Blanka Filipcová, Jindřich Filipec: Různoběžky života (Zápas o socialistický životní způsob). (M. Marušiak)	95
Kolektiv autorů: Socialistický způsob života (E. Urbánek)	100
Vývoj způsobu života v souvislosti s perspektivním rozvojem společnosti (J. Havlová)	102
Lebensweise und Moral im Sozialismus (M. Manová)	105
V. N. Pimenova: Svobodnoje vremja v socialističeskom obščestve (M. Marušiak)	107
Styl žycia. Koncepcje propozycje pod redakcja Anrzeja Sicińskiego (E. Urbánek)	111

ÚVODEM

Rozvíjení socialistického způsobu života se stalo jedním z hlavních úkolů všech zemí, které vstoupily do etapy budování vyspělé socialistické společnosti. Všestranné a komplexní rozvíjení socialistického života je možné právě proto, že socialistické země dosáhly díky dosavadním úspěchům takové materiální a kulturní úrovně, která umožňuje a též přímo vyžaduje nový přístup ke všem základním problémům dalšího rozvoje socialistické společnosti. Výstavbu rozvinuté socialistické společnosti a prosazování základních principů socialistického způsobu života lze realizovat jen v důsledném boji proti vlivům a pozůstatkům buržoazní a maloburžoazní morálky, buržoazní a maloburžoazní ideologie, proti vlivům a tlakům konzumní kapitalistické společnosti i proti vlivům ideologické a psychologické války, kterou vede kapitalismus proti socialistickým zemím. Zaměřuje se na propagování buržoazního způsobu života, konzumního pojetí socialismu, na ožívování a rozdmýchávání všech projevů nacionalismu, šovinismu, maloměšťáckých postojů a nálad, na sobecké a individualistické pojetí života v socialismu.

Pracovníci oddělení sociologie chtějí přispět k teoretickému osvětlení základních problémů socialistického způsobu života, ukázat jeho základní rysy a vlastnosti a současně provést kritiku buržoazních koncepcí a přístupů, které se týkají otázek způsobu života, morálky, obsahu volného času, základních hodnotových a morálních orientací i praktických postojů. Tato kritika je zvláště nutná proto, že otázky způsobu života mají výrazný ideologický a světónázorový aspekt a své jednoznačné praktické politické důsledky. Problematika socialistického způsobu života je pro svou zásadní důležitost zařazena do plánu výuky, a proto bude tato publikace doporučena jako studijní pomůcka pro posluchače denního i externího studia.

MARTIN MARUŠIAK

**ZPŮSOB ŽIVOTA
V ROZDÍLNÝCH SOCIÁLNĚ EKONOMICKÝCH FORMACÍCH**

POUŽÍVANÁ TERMINOLOGIE V ANALÝZE ŽIVOTNÍCH FOREM

Stále vzrůstající pozornost různým stránkám společenského života v socialistické společnosti vede společenské vědce k nutnosti ujasnit si základní kategorie a pojmy, jako je „způsob života“, „životní styl“, „životní sloh“, „životní úroveň“, „kvalita života“ atd. Při tomto běžném výčtu základních pojmů používaných ve společenských vědách by se zdálo, že uvedené pojmy v sobě neskrývají žádné „tajemství“ a že je lze buď považovat za synonyma („životní způsob, životní styl, nebo životní sloh“) anebo ve druhém případě za kategorie výlučně ekonomické („životní úroveň“), problematičtější by pak zůstávaly ostatní dva pojmy, jako je „úroveň života“ nebo „kvalita života“. Bylo by nadměrnou ambicí, kdybychom se pokusili v této části práce podat vyčerpávající nebo definitivní vymezení těchto pojmů. Každá kodifikace základních kategorií je vždy rušena dalším rozvojem společenských věd, jakož i dále precizována a rozvíjena v souvislosti s rozvojem dané oblasti vědy. Jistá „dílní ukončenost“ je však nutná a pro další orientaci studia nezbytná.

V našich i sovětských společenskovědních publikacích se do jisté míry ustálilo, že ústřední a základní kategorií postihující nejlépe život v jeho různých aspektech je termín „způsob života“. „Způsob života“ je syntetický pojem, který zahrnuje jak ekonomické, tak sociální, ideové a morální stránky charakterizující podmínky životní činnosti lidí. Marxismus tím, že objevil objektivní metodu studia společnosti jako celku – materialistické pojetí dějin – dává klíč k pochopení a vysvětlení „způsobu života“, jeho jednotlivých stránek, jeho geneze, jeho funkce ve společenském systému jako celku. Způsob života lidí v každé společnosti je podmíněn výrobním způsobem, který je určující silou v systému všech společenských vztahů. Tato souvislost je patrná zejména s tou stránkou života lidí, kterou označujeme jako „podmínky materiálního života lidí“. Způsob výživy, způsob bydlení, oblékání, materiální komfort vůbec přímo odráží dosažený stupeň rozvoje výrobních sil v dané společnosti. Způsob života však nelze redukovat jen na tyto materiální a technické podmínky života, ale nutno

brát v úvahu rovněž charakter a stupeň vývoje výrobních vztahů dané společnosti, které rozhodují o tom, na kolik se při dané úrovni rozvoje výrobních sil mohou rozdílné „životní styly“ protikladných tříd (např. proletářů a kapitalistů) rozvíjet zcela v odlišném směru.

Při analýze způsobu života proto nevystačíme s analýzou ekonomické základny daného společenského řádu, nebo dokonce s analýzou jen jeho technického rozvoje. Jak zdůrazňuje K. Marx: „způsob výroby materiálního života podmiňuje sociální, politický a duchovní životní proces vůbec.“¹⁾ „Materiální převrat“ přírodovědecky zjistitelný je vždy doprovázen jistými „ideologickými formami“, stupněm „vědomí“, které rovněž vcházejí do společenských podmínek života individuů. Zejména tyto soukromé vztahy lidí jsou velmi složité; jejich specifickým rysem je právě to, že zde se proplétají těsně, organicky, nebo rovněž „neorganicky“ jevy kultury tradiční i soudobé, kultury duchovní i materiální, konvenční normy nejbližšího okolí, nebo rovněž hodnoty a normy tříd přesahující meze daných „prostředí“, státní normy, právo atd. Způsob života zahrnuje v sobě nutně i ideologické nadstavbové prvky. Tyto nadstavbové prvky nemusí vždy vystupovat ve formě racionalizovaných ideí, ale ve formě ještě přesně nevyhraněných názorů a pocitů. Právě tuto okolnost má na mysli K. Marx, když tvrdí, že „nad různými formami vlastnictví, nad sociálními, existenčními podmínkami se pne celá nadstavba různých a svérázně utvářených pocitů, iluzí, způsobů myšlení a životních názorů. Celá třída to všechno tvoří a utváří ze své materiální základny a příslušných společenských poměrů.“²⁾ Ve způsobu života jednotlivých tříd se tak odráží „citový reflex“ příslušných společenských poměrů, ať jakkoliv nejasný a neurčitý – stává se komponentem určitého způsobu života. Jen tak se může stát, že „způsob života lidí“ jednou navyklý má tendenci se zachovávat i ve změněných společenských poměrech. Způsob života lidí se ovšem mění v průběhu formace, obsahuje proto v sobě vždy jisté „nesourodé elementy“, zkosnatělé tradice, nebo vůbec nedostatek těchto tradic, očekávání novot, nebo strach před nimi, potřeba se vymanit z minulosti nebo rovněž „jistého návratu k ní“.

Tato složitá činnost lidí je vždy ovšem spojená s jistými aspiracemi. Aspirace jsou všeobecné, ale jejich konkrétní náplň, jejich vnitřní obsah je dán reálnými zájmy, rozdílnými od třídy k třídě, od národa k národu. Ve způsobu života lidí tyto aspirace hrají významnou roli, vždyť kolem nich se upíná vůle jednajících individuů. V rámci převládajícího „způsobu života“, jak se v daném řádu vytvořil, se však formuje ještě rozmanitost jednotlivých „životních stylů“. Jejich početnost je značná, ne však neome-

¹⁾ K. Marx, B. Engels, *Uybrané spisy*, Praha 1950, s. 370.

²⁾ K. Marx, B. Engels, *Spisy* 8, Praha 1960, s. 167.

žená. Existující „pluralita“ je vždy bržděna; přijaté společenské normy na daném stupni vývoje vládnoucí, jisté „životní styly“ považují za „vhodnější“, v jiném případě za „vyšší“, nebo se zcela odmítají jako nevhodné, neodpovídající „dobře“ vrstvě, třídě.

Životní styl (nebo životní sloh) je podřízen celkovému způsobu života, je proto termínem užším a specifičtějším. Všeobecně socialistický způsob života se rozvíjí s rozvojem socialistických výrobních vztahů, socialistického společenského vědomí, s rozvojem kolektivní sociální psychologie, odpovídající morálky, v boji s přežitky soukromovlastnickými, individualistickými atd., ale tento způsob života dané formace má – při zachování svého obsahu – jistou modifikaci u jednotlivců nebo větších sociálních skupin. Všechny skupiny a třídy socialistické společnosti jsou sjednoceny společenským vlastnictvím výrobních prostředků a cíl výstavby vyspělé socialistické společnosti je přijat větší částí lidí v této společnosti. Těmito všeobecnými podmínkami se však neruší rozmanitost „stylu života“, rozmanitost empiricky pozorovatelná, ale přes svoji rozmanitost zařaditelná do rámce společenskoekonomické formace. Dosud existují rozdíly v příjmech, rozdíly v proporcích materiálních a kulturních potřeb, rozdíly v úrovni vzdělání, rozdíly v životě obyvatel měst a vesnic, života průmyslového dělníka a zemědělce v družstvu, rozdíly v nárocích na rekreaci nebo vůbec různé formy trávení volného času; toto vše vytváří rozmanitost „životních stylů“.

Termín „způsob života“, jako syntetický pojem, „životní styl“ jako specifický „model“ nebývá vždy v naší sociologické literatuře dodržován, objevuje se však v práci našich marxistických společenských vědců. Tak např. F. Hronský chápe životní styl jako složku způsobu života.

„... v kvalitě pracovního pojmu chceme používat i pojem životní styl. Odvozujeme jej od kategorie způsobu života jako funkční integraci společenského života, jako souhrn životních forem, které vyhovují určitým kritériím ... zahrnuje tedy celou soustavu hodnot hmotných, etických, ideových a politických, které si lidé osvojují podle svých potřeb, zájmů a názorů a které vyjadřují jejich životní cíle a tužby ... Pravda, do utváření příběhu všech těchto procesů vstupuje socialistická společnost a ovlivňuje jej v zájmu dosažení cílů svého rozvoje.“³⁾

Jednotlivci i sociální skupiny si však v každém případě vytvářejí i vlastní životní styl, tj. integrují životní formy v jistém smyslu osobitě (diferencovaně).

Tato osobitá forma života je tak někdy označovaná „životním stylem“. Osobitost životního stylu může být dána příslušností k sociální třídě, děl-

³⁾ F. Hronský, *K poňatiu výskumu socialistického způsobu života a jeho vzťahu k výskumu životnej úrovne*, Sociologický časopis, r. 1972, č. 3, s. 241–242.

bou práce, sociálně profesionálním zařazením, výši příjmu, příslušnosti k věkové skupině, pohlavím osoby, sociálními a rodinnými poměry, příslušností k určité etnografické skupině, podmínkami geografickými a klimatickými. Individuální životní styl má tendenci k harmonizaci s větším celkem, sociálními a pracovními podmínkami nebo s přírodně geografickými a klimatickými podmínkami. Proto nejednou novátorské a revoluční styly musí rozbít ve svém prostředí krunýř vzájemných vazeb konzervativních forem, zejména v době, kdy dochází k revoluční přeměně struktury společnosti, kdy se mění jak ekonomická základna, tak jí odpovídající nadstavba.

Tak např. ve svých zásadních vlastnostech „styl života“ každého člena socialistické společnosti je určen obecnými znaky socialistické společnosti, tj. na styl života každého člena společnosti působí jednak podmínky samého života; (společenské, nikoliv soukromé vlastnictví výrobních prostředků, všeobecná pracovní povinnost, státní investiční politika, sféra služeb, potřeby kulturní a potřeby kvalifikace, vzdělání, působení pracovní disciplíny v zaměstnání, úroveň a rozrůznění příjmů, ale zároveň socialistická společnost formuje životní styl svých členů rovněž pomocí sociálních norem, jako jsou normy etické, právní, nebo některé normy zvykové).

Tyto normy přecházejí jednak z minulosti (dožínky), nebo se vytvářejí i nové zvyky, dříve neznámé (jako MDŽ, nebo „oslavy dnů“ jednotlivých profesí – horníků, stavbařů, učitelů atd.) a jsou zde i mnohé jiné zvyklosti, značně specifické v jednotlivých socialistických zemích. Akt přijetí za občana v NDR, způsoby např. svatebních obřadů v Sovětském svazu spojených s návštěvou památníku padlých atd.

Ale všechny tyto jednotlivé „styly“ se formují na jisté společenské základně a představují jen modifikaci stále se formujícího „způsobu života“ v socialistické společnosti, který je podřízen zákonitostem této společensko-ekonomické formace.

★

Pojem „životní úroveň“ byl převážně doménou ekonomů. Ukazatelé životní úrovně dávaly víceméně ucelený obraz „materiální“ životní úrovně, o faktickém stavu příjmů, spotřeby obyvatelstva, spotřeby individuální nebo společenské. Popis „životní úrovně“ tak podával obraz o velikosti národního důchodu, o všeobecných spotřebních fondech přepočítaných na jednoho obyvatele, o výšce reálných a nominálních příjmů obyvatelstva, o trvání pracovní doby, doby dovolených (např. mateřských), o výšce důchodu, o struktuře spotřeby, rozrůznění příjmů a výdajů obyvatelstva podle rozvrstvení, podle sociálních skupin, zaměstnání, města, vesnice, okresů, krajů atd. Ekonomové přepočítávali např. velikosti příjmu

na jednotlivé členy rodiny podle počtu tzv. produktivních a neproduktivních členů, studovali délku života, stáří, populace, přírůstek obyvatelstva a jiné ukazatele, které spadají do sféry materiální životní úrovně, tj. do životního standardu.

Pojem „životní úroveň“ označuje jisté ekonomické možnosti závislé na příjmech, na jejich stabilitě, zdroji a velikosti, na velikosti a kvalitě společenské spotřeby. Už stěží lze měřit životní úroveň jen „možností opatření určitého množství zboží a služeb v rámci jednoho měsíce nebo spíše roku“, jak tvrdí např. A. Siciński.⁴⁾ Vysoký výdělek může mít příležitostný charakter, nebo je spojen s nadměrným ruinováním fyzických a psychických sil – nebo vůbec struktura potřeb je v dané společnosti organizována tím způsobem, že v jisté době lze snadno získat např. osobní automobil, ale v případě nemoci výdaje za lékařskou péči představují zruinování normálního rodinného rozpočtu.

Kromě této okolnosti je mnohem vážnější problém povahy potřeb. Potřeby a životní úroveň jsou těsně svázané se sociální strukturou společnosti. Kvantifikace potřeb naráží na značné těžkosti. Potřeby neexistují jako takové, ale vždy jenom jako konkrétní a kvalitativně odlišné. Strukturu „potřeb“ a životní úrovně za socialismu nelze ztotožňovat např. se strukturou potřeb, která existuje v kapitalistické společnosti. V kapitalistické společnosti existující „spotřebitelská kultura“ orientuje jednotlivé třídy a vrstvy společnosti na konzum všeho druhu, který ovšem je těsně svázán se samotným kapitalistickým způsobem výroby. Spotřeba nemá jen funkci uspokojovat „abstraktní lidské potřeby, ale zároveň symbolizovat „status“, „sociální prestiž“ atd. Tato strukturální složka potřeb hraje velmi významnou roli a není jen a jen věcí „tzv. kvantitativní příjmů“.

Kvantum materiálních statků přivlastňovaných daným jedincem není jediným měřítkem životní úrovně. Sociální nejistota např. ve spojení se sociální deklasací může být tak velká, že faktické „kvantum věcí“ zbavuje člověka možností individuálního rozvoje a plného uspokojení z existujících spotřebitelských statků. Nejistota běžná v kapitalistické společnosti a daná její strukturou může vést i ke spotřebě množství „narkotik“, snižuje možnost seberealizace, a není tudíž známkou vysoké „úrovně života“.

Ale i v ekonomických a kvantifikovatelných údajích se nejednou ukazuje potřeba objasnit širší souvislosti, které ekonom nemůže nerespektovat. Tak např. v práci našich ekonomů V. Sova, V. Teichman, M. Dohnalová se tvrdí:

⁴⁾ A. Siciński, *Perspektivy přeměn životního stylu v Polsku*, Sociologický časopis, r. VIII, 1972, s. 282.

„... slovní obsah pojmu životní úroveň naznačuje, že jde o úroveň života v celé šíři, že tedy nelze životní úroveň dávat do souvislosti jen s některými vybranými životními potřebami, ale s životními potřebami v celé jeho bohatosti a rozmanitosti. Není například možné, jak se to často vyskytuje, zužovat životní úroveň jen na její spotřební stránku. Životní úroveň nelze omezit jen na spotřebu předmětů uspokojujících potřeby v jídle, odívání a bydlení, jen na spotřebu uspokojující různé potřeby cestou osobní spotřeby. Neméně důležitou její složkou je péče o zdravotní stav obyvatelstva, sociální zabezpečení, podmínky pro získání vzdělání, péče o novou generaci, dále také na pracovní podmínky v nejširším slova smyslu, délka pracovní doby, pracovní a bezpečnostní podmínky v závodech a v neposlední řadě i způsob rozdělování jednotlivých životních prostředků vyplývající ze společenských vztahů vůbec.“⁵⁾

Ekonomické přístupy se snaží rozčlenit jednotlivé potřeby lidí. Tak vzpomínání ekonomové rozdělují potřeby lidí na materiální a duchovní. Tyto materiální opět na nezbytné a „potřeby v nejširším smyslu“. „Vedle naprosto nezbytných, jako je potrava, odívání, bydlení, zahrnujeme v nejširším smyslu do hmotných potřeb také zdravotní péči, rekreaci, osobní dopravu atd. Obdobné rozlišení bychom mohli učinit i mezi duchovními potřebami (vzdělání, umění, zábava atd.)“⁶⁾

Obdobně je to s přístupem k příjmům, které jsou v kategorii „životního standardu“ významnou složkou. Cílem ekonoma bylo postihnout „příjmy“ ve vší rozmanitosti, tj. tak, aby neunikla ani jedna jeho sféra.

Příjmy je možno dále členit podle toho, jak jsou závislé na práci těch, kteří je získávají. Kromě pracovních příjmů, jejichž výše závisí na množství, kvalitě a společenském významu vykonávané práce, existuje druhá skupina příjmů, které jsou na práci nepřímo závislé, jako např. dávky nemocenského pojištění, důchody, přídavky na děti, slevy z daně ze mzdy atd., nebo které nejsou na práci závislé vůbec, jako např. stipendia, sociální podpory atd. K druhé hlavní skupině tohoto členění, tj. k bezplatnému zajišťování potřeb společnosti, patří především zdravotní péče, školství atd.⁷⁾

Přes toto všechno vyčíslení jednotlivých stránek „životní úrovně“, zásadní vadou formulovaných ekonomických kritérií bylo, že ekonomové nemohli brát v úvahu jednotlivé politické, sociální a morální složky nadstavbového charakteru, které rovněž vcházejí do „způsobu života“ lidí, odrážející její jednotlivé stránky. Plná všestranná charakteristika člověka v socialistické společnosti, jeho fyzický i duchovní rozvoj, jeho cíle i metody dosažení těchto cílů, jeho „uspokojení“, nebo rovněž „neuspokojenost“ s dosaženým stavem; pojem „životní úroveň“ nebo „životní standard“ se

⁵⁾ V. Sova, V. Teichman, M. Dohnalová, *Problémy dlouhodobého vývoje životní úrovně*, SNPL, 1961, s. 10.

⁶⁾ C. d., s. 16.

⁷⁾ C. d., s. 17.

jeví jako nepostačující při postižení mnohotvárných forem životní aktivity lidí. Do těchto kategorií zůstává velmi obtížné zahrnout tak významnou stránku života člověka, jako je uspokojení z práce, možnost seberealizace ve výsledcích práce, stírání sociálních rozdílů mezi jednotlivými vrstvami a společenskými třídami nebo uspokojení lidí jako angažovaných bytostí na těchto společenských přeměnách. A právě tato složka ničím nebrzděná, ale naopak garantovaná, dává možnost tvůrčího projevu individua, stává se velmi vážnou stránkou života člověka v socialistické společnosti.

„Způsob života“ má více úrovní své konkretizace. Ve své nejkonkrétnější podobě je termín „způsob života“ svázán se způsobem výroby, ale bylo by velkým omylem ztotožňovat socialistický způsob života se socialistickým způsobem výroby. Ve své nejabstraktnější rovině způsob života zahrnuje všechny nejdůležitější a nejvýznamnější stránky aktivity lidí – jako jsou vztahy spolupráce, sociální rovnosti, stejný vztah lidí jako členů společnosti k výrobním prostředkům, tvořící se vzájemné vztahy, v nichž úspěchy jedněch nejsou na překážku úspěchu druhých, ale naopak „úspěchy jiných“ vcházejí do všeobecného „bohatství“ společnosti a stávají se zdrojem rozvoje celé společnosti.

Socialistický způsob života spěje k stále větší stejnorodosti socialistické společnosti, odstraňuje sociální přehrady, které tak destruktivním způsobem působí v kapitalistické společnosti. Tato homogenizace se ovšem netýká jen „příjmů“, „spotřeby“ nebo ekonomických stránek života, ale dotýká se a bude se stále více vztahovat i na nejelementárnější stránky vzájemného soužití. V kapitalistické společnosti oblékání, zařízení bytů, „čtvrtí, ve které bydlí“, gesta, rozmluvy, jako témata, o nichž se mluví, musely přesně odpovídat sociální roli, kterou daný jednatel v sociální struktuře vykonává. V zachování „symbolů“ a sociální pozice se měla manifestovat nejen pozice dosažená, ale rovněž stabilita v ní, možnost vzestupu do vyšší. Socialistická společnost poznamenaná „mateřskými znaménky“ kapitalistické společnosti nemohla rázem odstranit tyto navyklé druhy chování, tyto styly tzv. „bývalých lidí“, ale socialistická kulturní nadstavba paroduje tyto styly, strhává z jejich „honosného vystupování“ svatozář, v jejich „honoru“ vidí obsahovou stránku, v jejich „citech“ nejednou sentimentální, v hrdinství zbabělost; tak jako za „obhroublostí“ pracujícího člověka „pravdivou lidskou duši“. Homogenizace v socialistické společnosti tak proniká i do sfér, kde jsou „výsady“ i v nejdemokratičtějších buržoazních zřízení nedotčeny. Tato forma soužití lidí osvobozená od vzájemných bariér (dosud nerealizovaná) se však jeví rovněž jako významná hodnota nevyjádřitelná „čistě kvantitativními ukazateli“ v materiální životní úrovni, ale vcházející do socialistického způsobu života.

Významnou složku v socialistickém způsobu života hraje jeho zkultur-

nění, jev přesahující „materiální komfort“ běžného životního stylu. Tento úkol v socialistickém pojetí kulturnosti je dlouhodobým úkolem, jak o tom psal V. I. Lenin.

„Kulturní úkol nemůže být vyřešen tak rychle jako úkoly politické a vojenské. Je třeba pochopit, že podmínky vpřed jsou nyní jiné. V době zostřené krize je možno politicky zvítězit za několik týdnů. Ve válce se dá zvítězit za několik měsíců, ale na poli kultury se v takové lhůtě zvítězit nedá; podstata věci vyžaduje delší lhůty; a v této delší lhůtě je třeba se přizpůsobit, rozpočítat svou práci a projevit největší houževnatost, vytrvalost a systematicklost. Bez těchto vlastností nelze k politické osvětě ani přikročit.“⁸⁾

Bylo by ovšem naivní vznášet požadavky „kulturnosti“ jenom na pracující lid s nižší úrovní školského vzdělání. Jiný je druh „nekulturnosti“ maloburžoazních vrstev, nezanikající často ani s nejvyšším školním vzděláním, nekulturností spočívající např. v nápodobě „panského“ životního stylu, provincionalismu, nacionalismu atd. V oblasti umění v snobské nadutosti, ve znalosti titulů, nikoliv v pochopení obsahu a hloubce díla, v oblasti mezilidských vztahů poukazováním na své styky, známosti, v nichž nachází „seberealizace“ svoji společenskou důležitost. Tato nekulturnost maloburžoazních vrstev má ztíženou pozici právě proto, že si tuto svoji nekulturnost neuvědomuje, naopak „předvádí ji“ ve svém společenském okruhu, dává ji najednou punc „vyšší kultury národní“.

Socialistický způsob života je rovněž „zkulturnění života“ v jeho ideových, hodnotových a lidských dimenzích. Opět ovšem sféra, která přesahuje rámec ekonomie.

V ekonomické, sociologické i filozofické literatuře (zejména v literatuře západní) se v poslední době stává frekventovaným pojmem „kvalita života“. Tento termín „kvalita života“ nesměřuje k postižení kvalitativních stránek životního stylu jako objektivních vlastností, ale je v jistém smyslu hodnocením života a to z určitých třídních východisek nebo požadavků na tento život. Je přirozené, že jiná je „kvalita života“ pro příslušníky buržoazie a jiná pro dělníky. Tyto rozdílné „hodnoty života“ ovšem buržoazní sociologie stírá, snaží se, aby její hodnoty a její představy o životě byly univerzálními měřidly na „kvality života“.

Pojem kvalita života tak zahrnuje celou koncepci morálky, kultury, filozofie; je proto jiná pro rozdílné společenské řády, jiná pro socialismus a jiná pro kapitalismus. Pojem kvalita života má svoje „objektivní“ i „subjektivní“ aspekty. Je proto pochopitelné, že mnoho z těchto aspektů a komponentů lze jen velmi těžce postihnout kvantitativními ukazateli. Lze např.

⁸⁾ V. I. Lenin, *Spisy* 33, s. 71.

srovnávat průmyslový růst, produkci na hlavu, ceny zboží přepočtené na denní mzdu, nebo vůbec počet automobilů – ale už vůbec nelze takto měřit „nejistotu o zítřejší den v kapitalistických zemích“, možnosti a naděje pracujících vrstev nebo naopak jejich brzdění. Kvalita života jako charakteristika nároku na život aktivizuje proto hodnoty lidí, tříd, sociálních skupin i celých systémů. Představy o „kvalitě života“ se liší od třídy ke třídě, jsou dány také tím, jakou roli hraje v životě lidí „soukromé vlastnictví“, nebo, jak říká K. Marx, nakolik se „přemístilo soukromé vlastnictví přímo do podstaty člověka“,⁹⁾ nakolik se „bezprostřední držba“ stala součástí života lidí. Lze život chápat jako prostředek hromadění bohatství, nebo naopak považovat jistý stupeň společenského bohatství za prostředek života, v němž se mohou rozvíjet i jeho nové kvality? Pro buržoazii „život v socialismu“ je bez „ceny“, pro pracující lid má nyní svoji kvalitu.

Kvalita života je proto neodmyslitelná od navyklého způsobu uspokojování potřeb, změnou lidských potřeb se mění i hodnocení „kvality“. K. Marx tvrdí:

„Soukromé vlastnictví z nás udělalo takové hlupáky a omezence, že nějaký předmět je naším předmětem teprve tehdy, když jej máme, tedy teprve když pro nás existuje jako kapitál, anebo když jej bezprostředně máme, když ho bezprostředně jíme, pijeme, nosíme na těle, bydlíme v něm atd., zkrátka když jej bezprostředně používáme“. (Cit. dílo, str. 97).

Socialistická společnost emancipuje člověka od této závislosti, provádí jeho emancipaci lidskou, tj. kultivuje všechny jeho lidské smysly a vlastnosti právě proto, že „tyto smysly a tyto vlastnosti se staly lidskými, subjektivně a objektivně lidskými“.¹⁰⁾ Teprve socialistická společnost může vytvořit u lidí takové potřeby či požitky, které ztrácejí svoji „egoistickou přirozenost“, kdy si člověk osvojuje zrovna tak „smysly a požitky druhých lidí“, a v bezprostřední činnosti s druhými vzniká tak jistá forma „životního projevu“, „určitý způsob osvojování lidského života“.¹¹⁾ K. Marx říká, že „smysl mít“ zatlačil v důsledku nadvlády soukromého vlastnictví všechny jiné „fyzické a duchovní smysly“. Je to stav života člověka, který ho přivádí do stavu „absolutní chudoby“, a toto své vnitřní bohatství může prokázat jen při prosazování hodnot vedoucích k osvobození od těchto závislostí. Vztah k věcem a vztah k člověku nejsou tak od sebe oddělené vztahy, jak by plynulo z jejich rozdílné povahy. „Věc sama je předmětným lidským vztahem“ a „prakticky“ – říká K. Marx „mohou zaujmout k věci lidský vztah jen tehdy, má-li věc lidský vztah k člověku“.¹²⁾

⁹⁾ K. Marx, *Ekonomicko-filozofické rukopisy*, Praha 1961, s. 85.

¹⁰⁾ C. d., s. 97.

¹¹⁾ C. d., s. 97.

¹²⁾ C. d., s. 97.

Kvalita života, jakož i představa o těchto „kvalitách“ se v postupném vývoji společnosti mění; a proto nelze jistou tuto kvalitu považovat za univerzální, za věčné podmínky života. „Materiální standard“ bývá v kapitalistických zemích nejednou zdrojem manipulace pracujících, nástrojem kanalizace jejich nespokojenosti, nejednou má být dokonce svědectvím „realizace socialistického ideálu“. Buržoazní sociolog Gehlen si např. ставí otázku:

„Jak je možné označit společnost, v níž klasické revoluční postuláty Gothajského programu z roku 1875 byly splněny na osmdesát až sto procent a v níž neustále stoupá životní standard nižších vrstev, ale rovněž boháčů jsou stále bohatší?“¹³⁾

Gehlen zapomíná, že celý Gothajský program nevystoupil nad měšťáckou úroveň“ a že je vlastně zamořen „poddanskou vírou v buržoazní stát“.¹⁴⁾

V chápání toho, co lze označit za kvalitu života, se jednotliví buržoazní sociologové liší. Tak např. A. Gehlen spoléhá na racionalizaci plynoucí z technizace společnosti, staví „na optimistické ochotě stavět si nové cíle, plánovat a „přeorganizovat“, „zavádět“ organizační opatření, nikoliv přebudovávat společnost“ a „pozvednutí životního standardu“ má být legitimací moci nad přírodními silami“.¹⁵⁾

Tento buržoazní sociolog vycházející z „osvícenských tradic“ nepodléhá tolik ani náboženství, jako spíše na obrat „od mýtu k logu“, v němž tento logos má všechny znaky akceptace buržoazního „rozumu“ a je jeho povýšením na „kvalitu života“ v tzv. průmyslové civilizaci.

Tato jeho apologetika buržoazního životního stylu jako stylu vyššího a odpovídajícího životu elity je zejména v zhuštěné podobě vyslovovaná v jeho kritice tzv. pleonexie.

„Slovo pleonexie znamená zároveň chtivost, aroganci a panovačnost. Dnes by se sociální psychologie bez něho sotva obešla. Dá se použít i k definování masy, zvláště když dnes už standardizovaný význam tohoto pojmu, založený na představách, jako je primitivismus apod., dávno nevyhovuje. Ať má jednotlivec jakékoliv vzdělání a sociální postavení, projevuje-li pleonexii, patří k mase, zatímco naopak je třeba připočíst k elitě každého, kdo má kázeň, sebekontrolu, distanci k sobě a jakoukoliv představu o tom, jak se může člověk sám přerůst.“ (str. 116)

„Buržoazní sociolog nemůže pochopit, že ani vysoký materiální standard“ není pro masu pracujících lidí zdrojem uspokojení s životem v kapitalistické společnosti – že mu dokonce nestačí ani to, že v důsledku tech-

¹³⁾ A. G e h l e n, *Duch ve světě techniky*, Svoboda 1972, s. 126.

¹⁴⁾ Viz K. M a r x, *Kritika Gothajského programu*, K. M a r x, B. E n g e l s, *Vybrané spisy II*, s. 11–32, Praha 1950.

¹⁵⁾ A. G e h l e n, *Duch ve světě techniky*, Svoboda 1972, s. 113, 126.

nické produkce může mít i takové průmyslové produkty, které byly „kdysi nákladným luxusním zbožím a nyní zlevněny velkovýrobou, se staly předmětem masové spotřeby“ (str. 114). Jsou zde jiné představy o „kvalitě života“, ve které právě ona „divoká štvanice“ je dělnické třídě vnucována vládnoucími buržoazními poměry a důsledkem „ideologické malé zralosti“ této třídy. Rozklad buržoazního světa hodnot, buržoazního způsobu života, představuje ovšem A. Gehlen jako „problémy“ ducha ve světě techniky, ve které se buržoazní zájmy upínají na nové možnosti racionalizace všech tradičních posvátných hodnot, s nimiž byl svázán kapitalismus po celá staletí.

Zatímco A. Gehlen představuje redukci kvality lidského života na racionalizaci, na jeho sebekontrolu, na zlepšení mechanismu, na zharmonizování ducha a techniky, na pochopení industriální morálky atd., druhá část představuje duchovědné humanistické vylepšení, z nichž jedni se obracejí na boha, jiní pak na přesněji nedefinovanou víru jakožto protipól rozumu.

Tento druh tzv. humanistického myšlení považuje skepticismus a racionalismus v soudobé epoše za zdroj relativismu a nejistoty, a nedostatek víry za výraz hlubokého zmatku a zoufalství.¹⁶⁾ Toto druhé stanovisko představuje E. Fromm. V tomto frommovském pojetí má být víra prostředkem proti sterilitě, proti ztrátě naděje, proti bázni, která proniká až do samého jádra bytí. Má to být racionální, nikoliv iracionální víra. Jejím objektem nemůže být nic, co přesahuje lidskou zkušenost. Fromm používá dokonce výrazu „víra“ podle interpretace z biblických textů:

„Snad nám pomůže, připomeneme-li si, že pojem víry, jak se používá ve Starém zákoně – emunah – znamená pevnost, což naznačuje určitou kvalitu lidského prožitku a tedy spíše charakterový rys než víru v něco.“¹⁷⁾

Problém kvality života jako starodávného lidského problému i jeho hledání v nové kvalitě života, který by odpovídal ekonomickotechnickým změnám industriálních společností, buržoazní sociologie neřeší, protože představuje přímou nebo nepřímou apologetiku její kapitalistické formy, v nichž skutečné řešení lidských problémů pro pracující třídy vzhledem k charakteru výrobních vztahů je nemožné. Ani důraz na uplatnění racionality nebo v jiné reformní vizi důraz na prosazení víry – nemůže v poslední instanci vést k radikálnímu rozchodu s tou společenskou základnou, která vytváří sociální antagonismus, rozdílné a neslučitelné nároky na kvalitu života.

Sociálně politické uspořádání kapitalistické společnosti je i v nejněvypě-

¹⁶⁾ Erich Fromm, *Člověk a psychoanalýza*, Praha 1967, s. 156.

¹⁷⁾ Tamtéž.

lejších státech takové, že může dát lidem kvantum produkovaného zboží, vysoký komfort pro jisté vrstvy, ale nemůže dát lidem jistotu bez pocitu rozčarování ani bezpečnou a zaručenou práci. Kapitalistická společnost je totiž nucena produkovat takové vztahy, které vedou k upevňování instituce soukromého vlastnictví, k rozmnožování a upevňování kapitálu. V této společnosti vždy vysoká kvalita života jedněch je vykupována na úkor nízké kvality života jiných.

Teprve socialistická společnost si může stavět takové nároky na kvalitu života, které v sobě zahrnují humanistický ideál odstranění tříd a sociální nerovnosti lidí. Tato kvalita života však nemůže být srovnatelná jen a jen na úrovni „potřeb“ a jejich uspokojování, ale na úrovni jiných „měřítek“, v nichž se otevírá perspektiva nových a ušlechtilějších forem spotřeby, než jsou ty, které vytvořila třídně antagonistická společnost.

Životní styl, životní materiální úroveň, kvalita života, mají své opodstatnění jako kategorie postihující jednotlivé stránky životních forem lidí, jejich způsob života. Ale jejich jednotlivé charakteristiky, vedou-li se izolovaně od jiných, mohou přece jenom zkreslovat celkovou představu o nových životních podmínkách, které se v rozdílných společenských rádech už vytvořily a v dalším vývoji ještě v mnohém pozmění. Jisté zamýšlení nad termíny, které jsou používány v této oblasti života lidí, má svoje opodstatnění.

ANTINOMIE PRÁCE — VOLNÝ ČAS V BURŽOAZNÍ SOCIOLOGII

V kapitalistických zemích, kde procesy odcizení do značné míry formují život lidí, se považuje volný čas za únik od práce a společenských povinností. Buržoazní sociologie sice neschvaluje každý způsob trávení volného času a nejednou existující formy ostře kritizuje, vidí však většinou ve volném čase prostor, v němž se má formovat člověk jako člen společnosti, a to ve shodě se zájmy, které má bezprostředně nebo zprostředkovaně kapitalistický řád. Buržoazní sociolog G. Friedmann tvrdí:

„Milionům mužů a žen nepřináší každodenní výdělečná činnost obohacení, ani pro ně není faktorem rovnováhy. Mohou hledat své uskutečnění a uspokojení jen v mimopracovní činnosti, přesněji řečeno v činnosti ve volném čase, který se prodlužuje s postupným zkracováním pracovní doby.“¹⁸⁾

Volný čas se představuje v jakési „kompenzační roli“, zdůrazňuje se jeho funkce léku, a to léku za negativní podmínky práce, je náhradou

¹⁸⁾ G. Friedmann, *Rozdrobená práce*, Praha, Práce 1970, s. 180.

za bezdušné poměry v zaměstnání. Buržoazní sociologie volného času nachází řešení pracovních a společenských problémů, které vznikají v zaměstnání vlastně ve volném čase. Je to rozptýlení a zábava, která „rekompensuje“ nadměrné tempo, ruší napětí získané v práci, odstraňuje negativní následky frustrace, zkrátka volnému času se přisuzuje funkce „školy života, kde vzniká umění žít“. Výrazně to zdůrazňuje americký sociolog D. Riesman:

„Zároveň poskytuje volný čas a zábava vnějškově řízenému člověku alespoň částečnou naději, že některé institucionální a charakterologické překážky, které se staví do cesty autonomii, bude snáze možno překonat v oblasti zábavy než v oblasti pracovní. Volný čas zdaleka nepředstavuje jen zbytek času nevyplněný prací s pocitem povinnosti: může se rostoucí měrou stát oblastí, v níž se bude rozvíjet a zdokonalovat umění žít. Zábava a volný čas se mohou osvědčit jako oblast, kde člověk usilující o autonomii nalezne možnost uplatnit svůj individuální charakter proti pronikajícím nárokům na jeho charakter společenský.“¹⁹⁾

V tomto pojetí teorie volného času přesouvá angažovanost z práce na volný čas a celkově se tak zdůrazňuje propast mezi prací a skutečným životem, mezi člověkem v zaměstnání a mimo pracovní dobu. V kapitalistické společnosti tato teorie rozdvoující práci a volný čas plní jistou sociální funkci, sugeruje totiž pracujícím vrstvám možnosti „demokratizace života“ ve volném čase, tj. bez odstranění rozdílů v soukromovlastnických vztazích, bez odstranění třídní hierarchie panující ve společenské dělbě práce. Značná část buržoazních sociologů nahlíží na volný čas jako na sféru, ve které se mají nivelizovat třídní rozdíly. Jiní naopak ve „kvantu volného času“ vidí zdroj nově vznikající třídní struktury kapitalistické společnosti. Podle nich nikoliv postavení ve vlastnických vztazích, ale způsob trávení volného času, jakož i jeho kvantum mají být objektivním kritériem soudobého sociálního rozvrstvení. J. Dumazedier dokonce v přesouvání „problému práce“ do volného času jde tak daleko, že mluví o jakémsi přechodu lidstva z epochy práce do epochy volného času. V této údajně nové epoše podstata lidského života už není dále určována prací, nýbrž volným časem. V blízké budoucnosti, jak ji líčí J. Dumazedier, má teprve volný čas vystoupit ze svými aspiracemi a stát se zdrojem ekonomických zájmů, zdrojem společenských konfliktů, zdrojem kulturních a sociálních aspirací pro rozličné třídy a kategorie aktivní populace.²⁰⁾

Buržoazní sociologie nejednou mluví o tzv. „dehumanizačních účincích práce“, ale tyto „dehumanizační účinky“ nenachází ve vládnoucím způsobu výroby, v jeho sociálně ekonomických vztazích, ale v pokroku techniky,

¹⁹⁾ D. Riesman, *Osamělý dav*, Praha, Mladá Fronta 1968, s. 270.

²⁰⁾ J. Dumazedier, *Vers une civilisation du loisir?* Éditions du seuil, Paris, 1962, s. 55.

nedokonalosti tzv. technické civilizace. Údajně tato technizace procesu výroby, jakási „zákonitá“ nuda u běžícího pásu, rozdrobenost technických procesů způsobuje, že pracující vrstvy nenacházejí uspokojení v práci, že se v ní necítí dobře. Technická civilizace je zobrazovaná jako fatum, vystupuje odtrženě od společenskotřídních konfliktů a sociálně ekonomického pokroku; jednou plní andělskou funkci, je zdrojem „demokratické spotřeby“, podruhé se ve své ďábelské funkci stává zdrojem znudění, nespokojení, prostředkem mrzačení lidských bytostí. Buržoazní sociologie, aby se vyhnula sociálně ekonomickým vztahům ve výrobě, vytváří ze vzrůstajícího volného času zvláštní druh opiátu pro pracující vrstvy. Někteří buržoazní sociologové, jako J. Dumazedier a A. Touraine („Travail loisir et société“, *Expriit* nr 6, 1959) spoléhají stále více na tzv. demokratickou spotřebu statků, na tzv. růst „masové produkce“, která – podle nich – směřuje k tomu, že uspokojí „masového konzumenta“, ať je příslušníkem kterékoliv třídy. Ideál „rozšířené sféry volného času“, který je předkládán pracujícímu lidu jako nová atraktivní historická perspektiva, je zároveň prostředkem útoku na tzv. „staré sociální ideály dělnické třídy“, jako je socialismus, či proletářský internacionalismus. Buržoazní sociologie tak pomocí „univerzálního masového spotřebitele“ vytváří takovou koncepci sociálních přeměn, v nichž by „přestavba společenských základů“ byla zapomenutým archaismem a v níž by dělnická třída už nevedla boj za svou emancipaci, neusilovala o změnu třídní struktury kapitalistické společnosti, ale kladla si „nové cíle“, „nové plány“, dožadovala se organizačních opatření v rámci existující kapitalistické společnosti, zkrátka se zbavila oné „metapolitické orientace“.²¹⁾

Většina buržoazních sociologů vyslovuje svoji nespokojenost se způsobem trávení volného času a chtěla by – ať už o tom výslovně mluví nebo ne – i tuto sféru podřídit zájmům buržoazní společnosti. V otázce využití volného času se jednotliví buržoazní sociologové liší mezi sebou – někteří volají po potřebě autonomie, dovolávají se sféry volného času jako doby, která má zůstat „soukromá a neorganizovaná“. Toto stanovisko zastává D. Riesman:

„... člověka, který se baví, musíme teprve objevit. Má však smysl vybízet k vědeckému průzkumu volného času a zábavy, je-li možné, že to povede k rostoucím veřejným a organizačním zásahům do oblastí, která by v ideální podobě měla zůstat soukromá a neorganizovaná? Nebylo by mlčení kolem volného času a zábavy jejich nejlepší ochranou? ...“²²⁾

21) A. Gehlen, *Duch ve světě techniky*, Praha, Svoboda 1972, s. 110 – 111.

22) D. Riesman, *Osamělý dav*, Praha 1968, s. 271.

Druzí buržoazní sociologové jsou nespokojeni s touto „autonomií“ volného času a volají po zásahu států do této sféry, dovolávají se potřeby „humanistického vzdělání“ a v tomto vzdělání vidí větší možnosti pro zvýšení úrovně jeho trávení. Toto stanovisko představuje G. Friedmann:

„... dnešní člověk kotvící v technické civilizaci potřebuje daleko víc než všichni jeho předkové výchovu, která by mu dovolovala těžit z největších kulturních hodnot, čerpat z nesmírných statků světového kulturního odkazu, v nichž se člověk rozepjal k celé své velikosti a podal strhující výpověď o otázkách, nadějích a dramatech svého života a osudu.“²³⁾

Dovolávají-li se buržoazní sociologie „vzdělání“ jako prostředku k vyšším formám trávení volného času, předpokládá, že zdroj rozdílů mezi vysokým a nízkým způsobem jeho trávení je založen na vzdělání. Buržoazní sociologie není schopna pochopit pozitivní význam „osvobozené práce“ pro rozvoj jedince, stejně tak jako není schopna pochopit charakter práce odcizené. Někteří sociologové jako G. Friedmann předpokládají, že práce je dělníkovi odcizena v důsledku automatizace, že je odcizena proto, že dělník je snadno zaměnitelný, nebo že práce je „odosobněna“, „rozdrobena“ na jednotlivé operace. Stežejní otázka základního vztahu dělníka k výrobním prostředkům je zcela těmito buržoazními sociology opomíjena a úmyslně zamlčována. Má to důsledky i na falešné chápání odcizení. Odcizení, to je nezájem, a zrušení odcizení „psychologická zaangažovanost“ dělníka. Celý problém by bylo možné vyřešit, kdyby se přihlédlo ke schopnostem, zálibám a potřebě zaangažovanosti každého jednotlivce.²⁴⁾ Buržoazní sociologie vytváří iluze u pracujících vrstev, když sféru volného času vyčleňuje do sféry jejich vlastní autonomie. Za podmínek nerozvinutého třídního boje, za podmínek nízké uvědomělosti určité části dělnické třídy a ostatních pracujících vrstev iluze o „úplné nezávislosti volného času“ od vztahů, které existují v procesu materiální výroby, vchází do vědomí pracujících vrstev jako jejich zájmům cizí ideologie. Tato iluze je proto škodlivá. Cítí-li se dělník zcela závislý na kapitalistovi v procesu výroby a tuto závislost považuje za zřejmou, utěšuje se hlásanou nadějí, že v mimopracovní době a volném čase se této závislosti vyhne. Buržoazní stanovisko tvrdí, že dělník musí v práci trpět, aby mohl užívat svého ovoce ve volném čase. Čím více strádá, tím větší spotřeba se mu slibuje jako odměna.

Toto rozčlenění dvou sfér života lidí, z nichž jedna se dává do protikladu k jiné, je v buržoazní sociologii nadměrně zveličeno. Marxismus dávno předtím, než vznikla exploze zájmů o volný čas, ukazoval, že pracující vrstvy stejně v procesu práce jako v době mimopracovní a ve volném čase

²³⁾ G. Friedmann, *Rozdobená práce*, Praha 1970, s. 172.

²⁴⁾ Viz G. Friedmann, c. d., s. 166–170.

zůstávají v systému stejných společenských vztahů, že volný čas neruší tento systém.

Buržoazní sociolog G. Friedmann, sociolog buržoazně liberálního zaměření, kritizuje např. pracovní podmínky dělnické třídy. Ukazuje na to, že v práci se dělníkovi upírají „jeho nejvlastnější potřeby, sklony, schopnosti a tužby“²⁵⁾ „výdělečná práce je morálně sterilní, nebo dokonce škodlivá“,²⁶⁾ dělníkovi se upírá veškerá možnost spolurozhodování a spoluodpovědnosti“²⁷⁾ chová se proto tak, že i když práci má, počíná si, jako by ji neměl, tj. byl bez zaměstnání²⁸⁾, zkrátka v materiálním procesu výroby jsou ubíjeny zájmy dělníka. G. Friedmann kritizuje tuto sféru jako sterilní a hledá kultivaci obohacení osobnosti dělníka v novém způsobu trávení volného času. Chce tento volný čas upravit tak, aby dělníkovi poskytl „náhradu“ za zmrzačení jeho lidské osobnosti. V tomto zájmu vytváří prognózu humanistického vzdělání, jehož cílem by mělo být vštěpovat dělníkovi „základní společenské a lidské hodnoty“, čímž by dělník mohl překročit „horizont“ jednostranného technického vzdělání a zařadit se tak do společenského celku. Od humanistického vzdělání si slibuje to, že naučí pracující vrstvy dovednostem vykládat „společenské, politické a hospodářské změny“, a to dokonce nejen v národním, ale i v celosvětovém kontextu. Humanistické vzdělání je i lékem proti „přehnanému konformismu“. G. Friedmann se podrobněji nezmiňuje, co rozumí tímto „přehnaným konformismem“ – zda je to vnitřní solidarita dělnické třídy, oddanost normám dělnické třídy, její vlastní morálce, nebo zda jí rozumí oddanost vůči kapitalistickému podniku, zda je to netvůrčí servilnost maloburžoazních vrstev před mocí kapitalistických vládců atd.

Ať je jeho prognóza myšlena sebeupřímněji, nepřekračuje jeho „reforma“ meze kapitalistického zřízení, ale naopak kultivuje onu bezduchost vládnoucích poměrů, dává těmto poměrům naději, že vyřeší pomocí humanistického vzdělání a profesorů odchovaných buržoazním školstvím problémy pracujících vrstev v „jejich duchu“ a v „jejich zájmu“, tj. odstraní dehumanizující účinky práce v procesu materiální výroby. Ona mesiášská funkce vzdělání, která byla v začátcích dělnického hnutí nástrojem boje buržoazie proti rozvíjejícímu se dělnickému hnutí, má dnes, i když v jiném pojetí, plnit funkci dalšího spoutání pracujících vrstev s vládnoucími společenskými vztahy.

Jak jsme viděli, existuje podle K. Marxe objektivní materiální jednota

²⁵⁾ G. Friedmann, c. d., s. 183.

²⁶⁾ G. Friedmann, c. d., s. 185.

²⁷⁾ G. Friedmann, c. d., s. 187.

²⁸⁾ G. Friedmann, c. d., s. 169.

společenských vztahů, která je založena na způsobu materiálních statků, a ta nemůže být zrušena nějakou jednou „reformou“, nebo dokonce úpravou marginální sféry kapitalistických výrobních vztahů, může být jen přetvořena v revoluční přeměně celé společenské struktury této společnosti. Teprve za těchto podmínek demokratické kultury a nové vzniklé nadstavby může svobodná práce i volný čas plnit ty funkce, které jsou spojeny s potřebami seberealizace pracujících.

J. Dumazedier, jeden z největších buržoazních expertů na volný čas, vy počítává různé činnosti, které lidé vykonávají v mimopracovní době. Ale bohužel v rozporu s míněním ostatních buržoazních sociologů nevidí v těchto vzniklých činnostech nic, co by svědčilo o lepší perspektivě rozkvětu člověka – zejména pracujících vrstev, nic, co by svědčilo o jejich povznesení. Vzniklé činnosti – podle J. Dumazediera – sice přetvářejí osobnost, vytvářejí u jedinců nové postoje, ale typologie, kterou uvedený autor uvádí, typologie na základě činností ve volném čase je spíše další degra dační lidských bytostí než jejich rozvojem.

Jaké typy lidí ve volném čase vznikají?

a) Má to být především „*nový homo faber*“, člověk projevující zájem o manuální práci, kutilství, konstruktérství a zahradnictví. Je to jakýsi druh návratu k individuální práci – která má být reakcí na práci specializovanou. Tuto aktivitu nazývá J. Dumazedier polovolný čas (*semi-loisirs*), protože je to práce spontánní, nezištná, zčásti užitečná. Podle autora tato nová práce má vyvážit svou tvůrčí hodnotou „rozdobenou práci“, práci monotónní v průmyslu nebo v administrativě.

Tento typ „nového“ člověka, vzniklého údajně ve volném čase, se nezajímá o žádné otázky, které se nedotýkají jeho soukromého života. Jako „noví řemeslníci nedělí“ (*les nouveaux artisans du dimanche*) zasvětili značnou část svého volna práci. Lidé tohoto druhu – „bezvýznamní občané“ – si nestaví otázky politické, sociální a kulturní, nezajímají se o tisk, televizi o dělbu práce, o třídní boj, ale žijí v izolaci od ostatní buržoazní společnosti, zcela absorbováni svými zálibami.

b) *Nový homo ludens* je člověk snažící se najít v zábavě a v rozptýlení jakýsi druh úlevy od neustálého napětí způsobeného prací v novodobém průmyslu. Na rozdíl od klasického „*homo ludens*“, popsaného v díle Hui zinga, který měl údajně čelné místo v lidské kultuře, „nový homo ludens“ nemá tyto znaky. Zajímá se jen o hry všeho druhu, vážné nebo banální, o hry, které mají za cíl kompenzaci malicherných starostí života, o hry, které slouží k rozplynutí vzniklých starostí.

Tento život v hrách se tak vyvíjí na úkor života angažovaného, souvisí se ztrátou odpovědnosti a rozplynutím takzvaných kulturních sil. V hrách,

v zábavě se vytváří východisko do druhé reality, reality, která je osvobozena od všech povinností a je souběžná s každodenním životem.

c) *Nový člověk imaginace*. S rozvojem volného času stoupá požadavek na literaturu s fiktivním obsahem, není rozhodující umělecká hodnota díla, ale napínavý obsah, který je vzdálen skutečnosti. Tento zájem o fiktivní příběhy vysvětluje J. Dumazedier tím, že většina převládajících ideologií je racionalistická. Nedává dost místa pro uspokojení imaginace. Mechanismy projekce a identifikace, které následují po fiktivních příbězích, mohou uspat a ve skutečnosti i uspávají celého kritického a výběrového ducha. Tato imaginace podporovaná „masovou kulturou“ ovšem neřeší vztahy mezi snem a skutečností a naopak zavádí zmatek do vztahů mezi fiktivním a reálným světem. Osobnost se odcizuje ve světě hvězd (Les stars). Život jimi zobrazovaný a představovaný nahrazuje reálný život. Místo toho, aby byl zdrojem vhodného snění, orientuje tohoto diváka jenom na svět činnosti hvězd a dává přednost neadekvátním činům. Svět fantazie a imaginace tak vede ve většině případů ne k pochopení reality, ale úniku od ní. Fiktivní svět se stává exilem, který zbavuje občana povinnosti aktivně se účastit společenského života.

d) *Nový homo sapiens* má ovšem málo společného s myslící bytostí. Volný čas mohl být podmínkou kontinuity kultury, kdyby byl využit pro sebevzdělání – ale takto se volného času nevyužívá. Nové lokální noviny jsou nejčtenějšími novinami, mají kolem 86 % pravidelných odběratelů. Tyto noviny – podle Dumazediera – by se mohly stát základní pro ekonomickou, politickou, sociální a uměleckou kulturu, ale tato možnost je uzavřena pro většinu místních novin. Publikum se ovšem v těchto novinách soustřeďuje na popis činnosti band (65 %) a na záškodnické činy (57 %). Tento druh čtení a převážná redukce na ně nevede k prohlubování a rozšíření nutných poznatků. V tisku je k dispozici množství rozdílných informací, běžný člověk není schopen jim rozumět, přizpůsobit se všemu tomu, co čte. Proto se chytá toho, čemu Lazarsfeld říká „vůdce mínění“. Ti, co čtou a poslouchají, rezumují a sdělují toto rézumé. Jestliže se čtenář pokouší číst i vážnější texty, množství obecných idejí, nechává v něm jen povrchové stopy.

Kromě toho je zde „inlace“ podávaných informací, faktů, zpráv, a tak ve skutečnosti vzniká iluze, jako by ten, kdo na dané téma mnoho mluvil, pro společnost mnoho udělal. Snaha představovat těžké otázky v žurnálech neuspěla, kapacita porozumění je velmi malá, a tak je veřejnost údajně nepřipravená na řešení společenských potřeb, nemůže ani plnit funkci reálné demokracie.

e) *Nový homo socius* – je člověk unikající od společnosti a hledající nové formy sociability. Zatímco se v minulosti sociologové nesetkávali se

žádnou formou asociace rekreační nebo kulturní, ale jen se společností víceméně politického charakteru, teď to má být – podle Dumazediera – naopak. Teď vládne všemocnost kabaretu v dělnickém životě a kavárna je důležitým místem volného času pro všechny, zejména pro dělníky. Tento „homo socius“ nepovažuje svoji účast ve skupinovém životě za základnu svého života. Pokud se účastní pospolitosti volného času, pak tyto společnosti se netýkají budoucnosti, ale přítomnosti. Tyto společnosti volného času mají naopak tendenci se přetvářet v marginální pospolitosti.

A tak odcizení, které způsobuje odcizená práce, se ještě více prohlubuje v odcizení ve volném čase. Tento nový homo socius tak není aktivním občanem, ale naopak člověkem, který je lhostejný vůči budoucnosti.²⁹⁾

Sám volný čas nevytváří zcela nové a odlišné typy lidí, jak se domnívá J. Dumazedier. V mimopracovní době se projevují stejné typy lidí jako jsou ty, které byly již zformovány existujícími společenskými vztahy (školní a rodinnou výchovou a zaměstnáním), a proto tato typologie, spíše spekulativní než empirická, nepostihuje souvislosti mezi prací jako vypětím a volným časem jako odpočinkem. Pasivní lidé v zaměstnání projevují také pasivitu v odpočinku, odlišná typologie je málo pravděpodobná a vědecky zdůvodnitelná.

Společenské vědy rozvíjené v Sovětském svazu, práce zabývající se analýzou volného času odmítají dualismus práce a volného času. Shodně konstatují, že kvality, které se formují u osobnosti v procesu kolektivní tvůrčí činnosti ve volném čase, mají značný vliv i na jejich důsledky v činnosti v pracovní době. Z. A. Petrov³⁰⁾ ukazuje na to, že pracující, kteří se zabývali při klubu aktivní tvůrčí kolektivní činností, měli mnohem progresivnější strukturu volného času než ti, kteří si přicházeli prostě odpočinout nebo se rozptýlit. Mimopracovní doba je – tak podle Petrova – ukazatelem rozvinutosti duchovních potřeb a u posledních byla čtyřikrát větší než u prvních. U aktivních návštěvníků klubu se projevily rovněž příznivější ukazatele v práci.

Z jiného hlediska postihuje problémy „stylu života“ a jim vytvořené typy lidí francouzský sociolog J. Fourastier, který operuje pojmem tzv. „průměrného člověka“. Průměrný člověk je všedním, řadovým člověkem, zahrnujícím všechny třídy francouzské společnosti. Z hlediska historického má to být člověk soudobé francouzské společnosti, který je co do třídního zařazení neurčitý. V pojmu průměrného člověka je tak prováděna mystifikace historických a třídních vztahů, odrážející maloburžoazní před-

²⁹⁾ J. Dumazedier, *Vers une civilisation du loisir?* Éditions du seuil 1962, s. 30–43.

³⁰⁾ Z. A. Petrov, *Svobodnoje vremja trudaščichsja i dejatel'nost učreždenij kultury po jego racional'nomu ispol'zovaniju*, kandid. dizertace, Moskva 1966, s. 15, cit. ze studie V. N. Pimenova, *Svobodnoje vremja*, Moskva 1974, s. 225.

stavu o jednotě tříd. Průměrný člověk má jisté specifické znaky, které přísluší tomuto souboru – ale nikoliv jednotlivým konkrétním lidem.

Průměrný člověk má být člověkem novým z hlediska intelektuálního, ekonomického a biologického.

a) Z hlediska intelektuálního průměrný člověk chodí do školy až do sedmnácti let. Je ovlivňován rozhlasem, televizí, kinem, výtvarným uměním, ulicí a závodem. Nemá zvláštní duchovní kvality a ani zvláštní schopnosti. Dosud se nerozvinul, snad až v budoucnosti projeví větší schopnost vlastního úsudku a samostatnost v rozhodování. Zatím nedospěl tak daleko, abychom ho mohli nazvat „homo intelektualis“.

b) Z hlediska ekonomického je tento průměrný člověk zámožný, jeho hlavní vlastností je nenasytost. Je to „homo oeconomicus“. Životní úroveň stoupá, ale potřeby se neuspokojují. J. Fourastier nepozoruje ochabnutí chuti ke spotřebě – nepozoruje ani to, že by tento člověk toužil po pokroku.

c) Z hlediska biologického chce průměrný člověk žít biologicky úplný život. Má snahu co nejvíce se přiblížit k plnému využití svých biologických schopností. Jak vidíme, nejsou to záviděníhodné vlastnosti lidí, kteří jsou do tohoto souboru „průměrný člověk“ zahrnuti.

V průměrném člověku se ovšem stírají rozdílné kvality rozdílných společenských tříd a jejich jednotlivých příslušníků, rozdílné stupně bohatství, rozdílné společenské aspirace, rozdílná „kvalita života“, pro rozdílné třídy – takže vzniklý hybrid staví před maloburžoazní masu jedinou útěchu „počkejte, co kapitalismus dokáže“, stačí, když budete trpěliví, budiž pro vás jedinou útěchou, že pracovat lze ve věku techniky a civilizace jen 40 000 hodin, po této době lidského života nastane pro vás doba svobody a blahobytu.³¹⁾

Volný čas tak má nejen u J. Fourastiera, ale i u řady jiných buržoazních sociologů převzít na sebe ty funkce, které pro dělnickou třídu představuje atraktivnost socialismu a jeho společenského zřízení. Není také nahodilé, že se do tohoto ideálu snaží vtěsnat – ovšem v značně revidované podobě – některé představy o novém společenském zřízení se zrušením tříd. Tak podle představ buržoazních sociologů, údajné seskupení lidí, které se vytváří ve volném čase, neprobíhá ve směru stratifikace, ale proti ní (J. Dumazedier). Ale tento demokratismus, který se vytváří ve volném čase, nevytváří pozici jedinců ve společnosti, ale jenom dále zachovává třídní strukturu. Vzniklý „pseudodemokratismus“ volného času neodstraňuje společenská privilegia, která vznikla ve sféře materiální výroby a procesu práce vůbec.

³¹⁾ Viz J. Fourastier, *40 000 hodin*, Praha, Mladá fronta 1969.

Buržoazní sociologie stejně jako buržoazní společnost i ve společnosti technicky rozvinuté nemůže úspěšně řešit vztahy mezi prací a volným časem, nemůže sladit činnost v těchto dvou sférách lidské činnosti ve prospěch převážné části pracujících vrstev. Brání tomu systém sociálně ekonomických vztahů. A právě tato sféra sociálně ekonomických vztahů ve výrobě, se všemi funkcemi ve společenských vztazích je ovšem pro buržoazní sociologii místem, kam nemůže vkročit jinak než jako buržoazie, tj. obhajuje věčnost těchto vztahů, dovolává se v nejlepším případě jejich vylepšení, a to jednou technicky, po druhé humanitně, ale nikdy ne tak, aby byla dotčena sama sociální struktura buržoazní společnosti.

ŘEŠENÍ VZTAHU „PRÁCE—VOLNÝ ČAS“ V DÍLE K. MARXE

K. Marx připisoval velkou roli volnému času, který v racionálně řízené společnosti vzniká v důsledku rozvoje společenské výroby. Tento vzrůst sumy volného času spojoval s potřebou přetvoření charakteru práce samé. „Pravá říše svobody“ může vykvést jen na této říši „nezbytnosti“, tj. na bázi materiální výroby. Za podmínek kapitalistické formy přivlastňování a odcizené práce se volný čas nemůže stát „říší svobody“. Proto jen abstraktně a nehistoricky se dovolávat této „říše svobody“ jako místa pro rozvoj lidských sil je nejen nepochopením K. Marxe, ale naopak zneužíváním jeho autority v prospěch manipulace buržoazních vrstev se socialistickým a komunistickým přesvědčením pracujících mas. Říše svobody může vzniknout z hojnosti volného času, ale jenom za podmínek, že se stává protiklad „vládnoucí a vykořisťované třídy zbytečností“, že tento protiklad bude nahrazen vládou „sdružených výrobců“, že bude nastolena moc dělnické třídy.

Pro úplnost nutno uvést celý Marxův výrok:

„Říše svobody se začíná ve skutečnosti teprve tam, kde se přestává pracovat pod tlakem nouze a vnější účelnosti; leží tedy povahy věci mimo sféru vlastní materiální výroby ... S tím, jak se člověk vyvíjí, tato říše přírodní nutnosti roste, protože rostou i lidské potřeby; ale zároveň se rozšiřují výrobní síly, které tyto potřeby uspokojují. Svoboda na tomto poli může spočívat pouze v tom, že zespolečenštěný člověk, sdružení výrobců řídí tuto svou výměnu látek s přírodou racionálně, podřizují jí své společenské kontrole, místo aby jí byli sami ovládnuti jako slepou silou; usku-tečňují ji s nejmenším vynaložením sil a za podmínek, které jsou jejich lidské přirozenosti nejdůstojnější a nepřiměřenější. Ale přesto to vše spadá stále do říše nutnosti. Za ní se začíná rozvoj lidských sil, který je sám sobě účelem, pravá říše svobody, která však může vykvést jen na této říši nezbytnosti jako na své základně. Zkrácení pracovního dne je základní pod-

mínkou.“ (K. Marx, Kapitál III/2 SNPL 1956, s. 368). Buržoazní sociologie se najednou odvolává na tento výrok K. Marxe, ale vytrhává ho ze souvislosti s jeho celkovým dílem. Tak např. G. Friedmann tvrdí „a právě tento mimopracovní čas“ – jak to postřehl Marx a před ním už Hegel – se musí stát pro člověka „opravdovou říší svobody“.³²⁾

Volný čas se nemůže stát „opravdovou říší svobody“, je-li tato „říše“ sama vtěsnána do buržoazních výrobních poměrů a má-li v nich působit jako zdroj „útěchy“ za nesvobodnou a odcizenou práci. Podstata problému „práce – volný čas“ netkví v úniku od práce, do sféry volného času, ale rovněž – a to je z hlediska marxismu rozhodující – v přetvoření práce, ve změně výrobních vztahů, v nichž pracující i práci jako „nezbytnou nutnost“ budou chápat jako svůj svět, svůj „cíl života“ a volný čas za další zdroj vlastní seberealizace.

„Říše svobody“ a „říše nezbytnosti“ není v díle K. Marxe od sebe odtrhována, ale viděna v souvislostech. Obraz člověka nemůže být určen jen prostřednictvím zábavy a ani výlučně prostřednictvím „práce“. Člověk je vždy jeden a tentýž, jak ve volném čase, tak v životě a v zaměstnání. Nemá jinou osobnost doma a jinou v práci, je vždy týž. Jeho osobní starosti, rozčarování, obavy mají vliv na práci a rovněž na domácí prostředí. Nelze uměle rozdělovat společenský život na ten proud, který je v okruhu podnikatelů, a ten, který se rozvíjí mimo pracovní dobu. Práce i volný čas netvoří protiklady, i když současná organizace života je odlišná; jsou to součásti toho jednoho a téhož procesu společenského způsobu života. Získané vlastnosti v oblasti kultury práce se přenášejí rovněž na kulturu odpočinku, v nichž nedostatky jedné sféry se projevují rovněž jako vady sféry druhé.

„Rozumí se ostatně samo sebou, že sama bezprostřední pracovní doba nemůže zůstat v abstraktním protikladu k volnému času – jak se jeví z hlediska buržoazní ekonomie.“³³⁾

K. Marx připisuje velkou úlohu volnému času, který v socialistické společnosti vzniká v důsledku společenské výroby. V tomto čase viděl prostor, v němž se mohou rozvíjet přirozené schopnosti člověka. Ale rovněž vzrůst zásoby volného času chápal s potřebou přetvoření charakteru samé práce. Oba tyto procesy, tj. „vzrůst volného času“ a „přetvoření charakteru práce“, chápal jako jevy vzájemně se podmiňující.

„Úspora pracovní doby se rovná růstu volného času, tj. času pro plný rozvoj individua, který zase působí zpětně na produktivní sílu práce jako největší produktivní síla.“ (K. Marx, *Grundrisse* II., s. 343.)

³²⁾ G. Friedmann, *Rozdrobená práce*, Praha 1970, s. 180, 181.

³³⁾ K. Marx, *Grundrisse*, sv. II, s. 343.

V kapitalistické společnosti ovšem ani volný čas nelze vyjmout ze zákonitosti dané formace. Nejen ve výrobě, ale i ve způsobech trávení tohoto času, ve formě rozptýlení, zábavy, účasti na kultuře, jak v pasívní formě, nebo v její aktivní amatérské podobě atd. jsou vždy přítomny vládnoucí společenské vztahy, s jejími vládnoucími hodnotami, které nemohou být ničím jiným, jako hodnotami vládnoucí buržoazní třídy.

Nelze proto souhlasit s buržoazní sociologií, která tvrdí, že ve volném čase se vytváří nová „sociální stratifikace“, než je ta, kterou tvoří materiální proces výroby a kterou přijímají účastníci výroby. Toto nové rozvrstvení ve volném čase neodpovídá pravdě, nemůže být zdrojem „statusů jedinců“; nikoliv „volný čas“, ale místo v systému organizace práce, ve vlastnických vztazích je zdrojem oné „rozhodující“ stratifikace.

Marxistická sociologie neodděluje proto striktně život dělníka na ten proud, který vykonává jako dělník v procesu materiální výroby, od toho, který se rozvíjí v době, kdy už jako dělník nepracuje. Sovětský teoretik volného času k tomuto problému poznamenává:

„Nejen v procesu materiální výroby, ale i za jeho hranicemi v mimopracovní době a volném čase lidé jednají jako členové určité třídy. A jestliže za kapitalismu v pracovní době proletariátu stojí vlastník prostředků materiální výroby, tak ve sféře mimopracovní a volné – rovněž podnikatel ve sféře služeb a duchovní produkce.“³⁴⁾

Mluvíme-li o volném čase jako sféře, která v důsledku rozvoje výroby byla uvolněna pro odpočinek a vlastní rozvoj, máme na mysli vždy takovou sféru „svobody“, jisté „autonomie“, která je ve svém celku součástí přijatého a vládnoucími poměry akceptovaného způsobu života. K. Marx přes fakt vzniku volného času v kapitalistické společnosti mluví o uzurpování civilizace kapitalisty.

„A protože veškerý volný čas se dá použít na svobodný rozvoj, uzurpuje kapitalista volný čas, který vytvořili dělníci pro společnost, tj. (uzurpuje) civilizaci, ...“³⁵⁾

Proto i tato individuální svoboda, vytvořená ve volném čase, je vždy omezoována ekonomickou a duchovní mocí, ekonomicky vládnoucí třídou, je ve svém celku podřízena zákonům kapitalistických výrobních vztahů. V tomto smyslu mluví o „svobodném rozvoji jedince“ a o individuálních svobodách K. Marx:

„Je to však svobodný rozvoj na omezené základně – na základně vlády kapitálu. Tento druh individuální svobody je proto současně naprostým zrušením veškeré individuální svobody a úplným podrobením individuality společenských podmínek, které na sebe berou

³⁴⁾ V. N. Pimenova, *Svobodnoje vremja*, Izdatelstvo Nauka, Moskva 1974, s. 215.

³⁵⁾ K. Marx, *Rukopisy* („Grundrisse II, Svoboda 1974, s. 260.

formu věcných mocí a dokonce přemocných věcí – věcí nezávislých na samých individuích, které mají mezi sebou vzájemné vztahy.“³⁶⁾

K. Marx se nedovolává „morálky“ v zájmu zušlechtění trávení volného času u dělnické třídy, nekáže tuto morálku, ale v té morálce, jaká je, vidí nutnou složku kapitalistických výrobních vztahů, v jistém smyslu vidí ve volném čase rub práce v zaměstnání:

„Nadměrná vyčerpanost způsobená zdlouhavým monotónním zaměstnáním je svádí k nestřídmosti a činí je neschopnými myšlení a uvažování. Nedovedou se fyzicky, intelektuálně nebo morálně zabavit jinak než tím nejhorším způsobem; všechna skutečná potěšení života jsou jim na hony vzdálena. Existence, kterou žije velká část dělníků za dnešního systému, nestojí jedním slovem za to, aby byla žita. Ale ze změny, které k tomu vedly, nemůžeme vinit individua; probíhají podle pravidel a řádu přírody a jsou přípravnými a nutnými stupni velké a důležité společenské revoluce, která je v pohybu.“³⁷⁾

Na rozdíl od buržoazní sociologie, která se dovolává vzdělání, zásahu státu do forem trávení volného času, aby dělníka tzv. „povznesla“, tj. ještě více spoutala s vládnoucím systémem hodnot, marxismus nevidí řešení v přeorganizaci tohoto času, východisko ve zrušení „odcizené práce“, ale naopak ve zrušení a překonání tohoto odcizení v práci samé, tj. ve změně výrobních poměrů kapitalistické společnosti.

ROZVOJ INDIVIDUA — ABSTRAKTNÍ A CELISTVĀ INDIVIDUA

K. Marxovi nebyla ovšem lhostejná otázka, jakým způsobem dělnická třída a její individuální příslušníci realizují svoji osobnost. Tato otázka byla jednou z centrálních. Dotýkal se jí v analýze tzv. abstraktní a celistvé osobnosti.

Tento protiklad vystupuje u proletariátu jako rozdíl odlišných epoch, v nichž v jedné vládne soukromé vlastnictví výrobních prostředků a ve druhé je toto soukromé vlastnictví zrušeno ve prospěch vlastnictví společenského. Je to rozdíl epoch třídně antagonistických a socialistických.

V protikladu abstraktních individuí a celistvých individuí vidí K. Marx protikladné možnosti činného sebeuplatnění pro příslušníky dělnické třídy. První typ individuí – jak bylo řečeno – je svázán s nadvládou soukromého vlastnictví a oddělení výrobců od tohoto vlastnictví. Je to větší část lidí, pro něž výrobní síly jsou něčím vnějším, existují vedle nich jako „naprosto nezávislé na individuích“; výrobní síly nejsou „silami individuí“, ale silami vlastnictví. Stávají se silami individuí jen potud, pokud

³⁶⁾ Tamtéž, s. 280.

³⁷⁾ Tamtéž, s. 346.

jsou soukromými vlastníky. Ve velkém kapitalistickém průmyslu je to jenom malá část lidí, kteří se stávají vlastníky. V důsledku toho, že pro většinu individuí jsou výrobní síly odtrženy od nich, jsou „připraveni o všechnu skutečnou životní náplň“. Práce pro ně ztratila vůbec jakéhokoliv „zdání činného sebeuplatnění“, jejich práce má ovšem jednu funkci, udržuje je naživu a mrzačí jejich život. Materiální život se jeví v tomto stadiu vývoje jako účel a práce jako prostředek k životu. Tento druh práce pro jiné, tj. druh práce, v němž jsou výrobní síly cizí většině individuí, vylučuje jakékoli činné sebeuplatnění. Takovýmto individuím říkal K. Marx „abstraktní individua“. Abstraktními individui je novodobý proletariát.

Tím, jak se v socialistické revoluci změní moc „dosavadní společenské struktury“ a proletariát si přivlastní „výrobní síly“, dojde k rozvinutí univerzálního charakteru a energie proletariátu“. Postupným vývojem se zbaví všeho, co bylo pro jeho postavení v minulé společnosti zdrojem jeho „ochuzení“. Na tomto stadiu vývoje „materiální život a činné sebeuplatnění“ nejsou v protikladu, ale naopak splývají. Nastává nutná „masová přeměna lidí“. V socialistické revoluci se lidé zbavují „všeho starého neřádu“ a jedině v této praktické činnosti vzniká „rozvoj individuí v celistvých individui“. Teprve v této společnosti zbavené nadvlády soukromého vlastnictví získává individuum prostředky, jak po všech stránkách rozvinout své vlohy: K. Marx doslova říká:

V dosavadních náhražkách společenství, ve státě atd., existovala osobní svoboda jen pro individua vyrostlá v poměrech vládnoucí třídy a jen potud, pokud to byli příslušníci této třídy. Zdánlivá společenství, v jaké se dosud individua sdružovala, se vždy vůči nim osamostatňovalo, a protože to bylo sdružení jedné třídy proti jiné třídě, bylo to zároveň pro ovládanou třídu nejen úplně iluzorní společenství, nýbrž i nové pouto. Ve skutečném společenství dosahují individua ve svém sdružení a tímto sdružením zároveň i své svobody.“³⁸⁾

Tomuto procesu, v němž se proletáři ujímají kontroly nad svými existenčními podmínkami, a tím i nad podmínkami všech členů společnosti, přisuzuje K. Marx významnou roli. V tomto procesu se stávají z „abstraktních individuí“ odtržených od moci výrobních sil nové kvality individuí, kontrolující moc těchto sil, vzniká rozvoj individuí, kterým K. Marx říká „celistvá individua“.³⁹⁾ U těchto individuí vzniká nová „životní náplň“,

³⁸⁾ K. M a r x, *Spisy* 3, s. 87–88.

³⁹⁾ Ovšem tento proces likvidace soukromého vlastnictví nelze chápat jako „zabrání“. Při zabrání se zpravidla podřizuje individuum nadvládě zabrané věci. „Zabrání je“ – jak říká K. Marx – „dále podmíněno předmětem, který je brán. Jméni bankéře, záležející jen v papírech, nelze vůbec zabrat, aniž se ten, kdo je bere, podrobí podmínkám výroby a styků zabrané země.“ (*Spisy* 3, s. 86.) Nové vzniklé společenské vlastnictví vyžaduje novou organizaci, nové formy řízení a zároveň v důsledku změněných materiálních podmínek výroby, rovněž i práce nabývá nového charakteru. Likvidace sou-

nová funkce práce, vzniká odlišný způsob života, z porobených tříd, utiskovaných hmotně i duchovně, se postupně tvoří individua rozvinutá s možnostmi pro tento rozvoj.

Za těchto společenských podmínek „práce“ nemůže být jenom „prostředkem“ a život účelem, bezprostřední pracovní doba jenom vnější sférou a volný čas jeho „vnitřní autonomií“. Vzrůstající volný čas v socialistické společnosti kromě funkce odpočinku, racionální spotřeby, zábavy se může stát rovněž významným prostředkem na zvýšení poznání, rozvoji vlastních schopností, rozvoji zálib, dobou, ve které se dostává do kontaktu s uměním a duchovní kulturou. Práce v socialistické společnosti nemůže být chápána jen jako prostředek „uspokojení potřeb“ v období volného času, ale i jako nová potřeba a v jistém smyslu i jako účel. V socialistické společnosti proto příkrý protiklad mezi prací jako sférou „povinností“ a volném času jako sférou „zábavy“ mizí. Stále u většího počtu pracovníků dochází ke „ztotožnění se s prací“, práce překračuje hranice „vynucené nutnosti“ a v jistém smyslu se stává i „novou lidskou potřebou“.

SOCIALISTICKÝ ZPŮSOB ŽIVOTA

Socialistický způsob života – tak jak se empiricky tvoří – odstraňuje abstraktní protiklad mezi prací a volným časem, mezi prací jako „dřinou“ a volným časem jako dobou „fyzické a duchovní lenosti“, mezi prací jako „odříkáním“ a volným časem jako dobou „spotřeby“. Socialistická novodobá organizace společnosti předpokládá sice jinou organizaci v pracovní době – a jinou ve volném čase, ale v důsledku rozdílné organizace tyto různé sféry životní činnosti člověka nemusí tvořit ještě onen abstraktní protiklad. Ve společnosti založené na společenském vlastnictví výrobních prostředků se „volný čas“ nejeví jako antiteze práce, není už „popřením práce“, podobně jako i práce sama už není negativem svobody, ale jedním z důležitých zdrojů realizace lidských schopností.

Při uskutečňování socialistického způsobu života prochází společnost celou řadou etap, v nichž se postupně formuje nová kvalita života. Bylo by nadměrnou úspěchaností žádat, od třicetiletého vývoje socialistické společnosti, aby vše minulé odstranil a aby socialismu odpovídající forma způsobu života se prosadila ve všech jeho sférách a úrovních. Individuální vývoj lidí i jejich životní styl není jen a jen bezrozporným pohybem vpřed. V tomto vývoji jako v každém jiném se objevují i návraty k minulosti, návraty k „osvědčeným životním formám“, dokonce recidivy maloměšťáctví, pěstování kultu věcí souvisícího s přeceňováním „materiálního

kromého vlastnictví není proto jen „zabráním“, ale přetvořením jeho funkce, z nadvlády nad společností, je postaveno do služeb této společnosti.

standardu“, materiálních podmínek života vůbec, často pasivní postoj k životu a společnosti, fetišismus spotřeby, snobská sháňka po módním zboží atd., ale v postupném vývoji socialistické společnosti tyto recidivy staré psychologie, jakož i projevy maloměšťáckého individualismu, lhostejnosti vůči společnosti jako celku budou stále více pocítovány jako překážky všestranného rozvoje jedince a jako jevy neslučitelné se socialistickým způsobem života budou vyvstávat i jako problém společenské kritiky a všestranné výchovy.

Marxisté se nedívají na člověka nehistoricky, nevsouvají do jeho podstaty věčné, „bezedné“ spotřebitelské zájmy. Samy potřeby lidí nejsou dány jednou provždy, mění se nejen samy jeho potřeby, ale i sám člověk. Mění se jeho vlastnosti, mění se jeho vztahy ve společnosti, jeho vlastní bytí, jeho vztahy k vnějšímu světu, jeho pravidla a normy. Charakter, podstata vlastností člověka nikdy nejsou definitivně utvořeny a ukončeny, nachází se v rozvoji a tvoření. „Vytváření i uspokojování těchto potřeb je historický proces.“⁴⁰⁾ To, co je nám známo z bezprostřední zkušenosti jako aktuální potřeba – nebo i jako aktuální nedostatek, nelze mechanicky přenášet na budoucnost; podobně jako ani životní nároky jedné země nelze považovat za „nároky“ všeobecně závazné pro všechny jiné. K. Marx vidí strukturu potřeb v těsné souvislosti se strukturou dané historické formy společnosti.

„Přirozené potřeby samy, jako potrava, oděv, otop, bydlení atd., jsou různé podle klimatických a jiných přírodních zvláštností té či oné země. Na druhé straně je rozsah tzv. nezbytných potřeb, jakož i způsob jejich uspokojování sám dějinným produktem a závisí z valné části na kulturní úrovni země, mimo jiné do značné míry i na tom, za jakých podmínek, a tedy s jakými zvyky a životními nároky se vytvořila třída svobodných dělníků.“⁴¹⁾

Jestliže člověk žije v jistém nedostatku, jestliže jeho životní potřeby nejsou dostatečně uspokojeny, v jeho zájmu mohou převládnout „spotřebitelské zájmy“ a sám se jeví jako spotřebitel. Ale to není jeho věčná a neměnná podstata – i když v dané situaci se jeví jako zřejmá a viditelná. Spotřebitelský zájem přestává být jeho hybnou silou a člověk sám přestává být jenom bytostí orientovanou na konzum; mění se v „aktivního tvůrce“ už nikoliv z důvodu nedostatku nebo „bídy“, ale z důvodů nadání a jeho specifických vloh. V lidech ovšem existují i síla inerce. Navyklé způsoby spotřeby, jakmile se zaužívaly, mají tendenci se zachovávat, i když se už jeví jako neadekvátní vůči změnám společenské struktury.

Socialistický způsob života se ovšem formuje v kontextu rozděleného

⁴⁰⁾ K. Marx, B. Engels, *Spisy* 3, Německá ideologie sv. 1, s. 84.

⁴¹⁾ K. Marx, *Kapitál* I, Praha 1954, s. 190.

světa, a proto se neformuje jen a jen pod vlivem vnitřních ekonomických podmínek. Nejednou jsou mu různými „tlaky“ vnucovány i jiné hodnoty, než jsou jeho vlastní. Socialistická společnost má jiné potřeby, než jsou potřeby vytvořené v kapitalistické struktuře společnosti. Tato společnost nemůže a ani nechce uspokojovat potřeby, které jsou cizí jejímu charakteru. Např. taková struktura potřeby, která by v sobě zahrnovala šíření narkotik, sexfilmů, hororů a vůbec šíření umění, které má za cíl jedinou funkci, vyvolat u jedinců strach nebo „úžas“, pěstování mystiky a spiritualismu nebo v oblasti materiální spotřeby kult věcí – prestižní zboží, bydlení podporující „status“ – jsou neslučitelné s tou strukturou potřeb, které se v socialistické společnosti vytvářejí, a s těmi cíli, které tato společnost sleduje.

V pojetí potřeb vycházíme z toho, že člověk nemá stabilní souhrn potřeb, které by bylo lze jednou provždy uspokojit; potřeby mají třídní a historický charakter. Po uspokojení potřeb základních, jako jídlo, odění, bydlení, vyvstávají další, které se stejnou naléhavostí volají po uspokojení. Kapitalistický řád ovšem nedokáže přeorientovat lidské potřeby k jejich účelnějšímu a racionálnějšímu směru; teprve socialistický společenský řád se svým plánovitým růstem nejen životní úrovně, ale i způsobu života lidí může lépe než kapitalismus zformovat i zabezpečit rozmanitost lidských potřeb, pěstovat jejich kultivaci nebo „potírat“ jejich „nadbytečnost“. Řád, způsob výroby, řečeno slovy K. Marxe, vytváří nejen objekt pro subjekt, ale subjekt pro objekt. Socialismus uspokojuje a zároveň formuje potřeby lidí ve shodě se svou společenskou strukturou; doba pro toto sladění se nepočítá na desetiletí, ale zahrnuje celou „historickou epochu“.

Čím větší je změna ve výrobních vztazích společnosti, jako v socialistické revoluci, tím radikálnější musí být přehodnocení (devaluace) návyků, zálib u mnoha jednotlivců i celých sociálních skupin. Nejde jen o větší nároky na přizpůsobení se měnícím se podmínkám života, ale i aktivní účast při změně těchto podmínek. Soukromý zemědělec se musel přizpůsobit novému pracovnímu rytmu v družstvu, vyhovět podmínkám kooperace v něm, v jiném případě si zvyknout na nové prostředí v továrenské hale i jiné mravy v ní. Ovšem tyto změny jsou velmi zřejmé, ale nepřísluší výlučně této třídě. Rovněž dělník, který nezměnil svoje tradiční „pracovní prostředí“, se musel readaptovat pro svoji profesi. Se změnou výrobních vztahů po odstranění kapitalistického způsobu výroby se vytvářela i větší potřeba jeho účasti na politickém a hospodářském řízení jeho podniku, potřeba „vzrůstu odpovědnosti“. Tradiční odpor k cizímu kapitálu, k osobám představujícím jejich personifikaci, tj. ke kapitalistovi, se nemohl uplatňovat stejným způsobem k socialistickému vedení podniku. Ať už byla síla inerce sebevětší, a to jak u některých vedoucích „napodobovat

kapitalisty“, tak u určitých málo uvědomělých dělníků chovat se „postaru“, nově vzniklé výrobní vztahy svým každodenním fungováním neustále vštěpovaly do hlavy i návyky jiné, socialismu adekvátnější formy jednání.

Před nemalými problémy stála také velická část samé inteligence. Ve výstavbě socialismu se řešila velmi těžká otázka převýchovy buržoazní inteligence, která se z představitelky vykořisťovatelských tříd stávala důležitou sociální vrstvou společnosti pod vedením dělnické třídy. Tyto změny třídní tvářnosti se netýkají jen ekonomických vztahů, ale postihují hluboké sociální změny ve způsobu života těchto vrstev a tříd. V podmínkách socialismu se však ukazuje – že přes komplikovanost těchto změn – je možné řešit nejdůležitější úkoly výchovy a převýchovy nejen jednotlivých lidí, jen jednotlivých životních stylů, ale celých sociálních skupin a tříd, že je možné měnit jejich způsob života se změnou způsobu výroby a celé společenské struktury.

Ale právě proto, že tento proces je hluboký, že zasahuje všechny složky života lidí, nelze ho do důsledků provést v krátké historické době, ale jen v celé epoše historických přeměn, kterou je socialismus a komunismus.

ОБРАЗ ЖИЗНИ В РАЗНЫХ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ФОРМАЦИЯХ

Резюме

Работа состоит из трех частей. В первой части работы объясняется взаимосвязь между основными категориями марксистской социологии, как образ жизни, стиль жизни, уклад жизни («животни слог»), жизненный уровень, качественные аспекты жизни. Эти понятия обоснованы при условии, что они постигают некоторые специфические стороны форм жизни. Образ жизни, как синтетическое понятие, включает в себя различные аспекты экономики, психологии и идеологии действительных индивидуумов.

Во второй части проводится критический анализ, решаются отношения между трудом и свободным временем в буржуазной социологии, в частности, французской. Критические замечания касаются прежде всего сущности понимания отчужденного труда, отношения между отчужденным трудом и свободным временем. В условиях отчужденного труда свободное время не может выполнять свою роль действительного пространства, в котором индивид применял бы свои способности. В этом отношении стремления, связанные с «эпохой свободного времени», не осуществимы, и для буржуазной социологии они представляют собой лишь компенсацию идеалов, конкурирующих с атрактивностью социализма.

В третьей части работы дается пояснение отношения между трудом и свободным временем в сочинениях К. Маркса с точки зрения применения способностей отдельной личности. Понятия отвлеченные (абстрактные) и целостные индивидуумы отображают разные отношения к производству и жизни; анализ этих понятий является косвенной полемикой с т. наз. типологией свободного времени, проводимой в буржуазной социологии. Социалистический образ жизни, описываемый в заключительной части статьи, ориентирован на проблематику структуры потребностей и их изменений.

DIE LEBENSWEISE IN UNTERSCHIEDLICHEN SOZIAL-ÖKONOMISCHEN FORMATIONEN

Zusammenfassung

Die Studie besteht aus drei Teilen. Im ersten Teil wird der Zusammenhang zwischen den grundlegenden Kategorien der marxistischen Soziologie erläutert sowie Lebensweise, -stil, -standard, -niveau, -qualität. Diese Begriffe sind vollkommen begründet, soweit sie bestimmte spezifische Aspekte der Lebensformen erfassen. Als ein synthetischer Begriff umfaßt die Lebensweise verschiedene Aspekte von Ökonomie, Psychologie und Ideologie realer Individuen.

Im zweiten Teil der Studie werden kritische Analyse sowie Lösung der Verhältnisses von Arbeit und Freizeit in der bürgerlichen, vornehmlich französischen Soziologie durchgeführt. Kritische Beanstandungen betreffen in erster Reihe das Wesen der Auffassung der entfremdeten Arbeit, des Verhältnisses von entfremdeten Arbeit und Freizeit. Unter Bedingungen der entfremdeten Arbeit kann die Freizeit keineswegs ihre Funktion einer realen Sphäre für die Selbstgestaltung des Individuums erfüllen. In der Hinsicht sind die mit der „Epoche der Freizeit“ verbundenen Hoffnungen nicht real; für die bürgerliche Soziologie sind sie nur Ersatzideale, die mit der Attraktivität des Sozialismus konkurrieren.

Im dritten Teil der Studie wird die Erläuterung des Verhältnisses von Arbeit und Freizeit im Werke von Karl Marx gegeben, unter Berücksichtigung des Wertes der Selbstgestaltung des Individuums. Die Begriffe von abstrakten Individuen und Individuen als Entität widerspiegeln das unterschiedliche Verhältnis zu Erzeugung und Leben; ihre Analyse ist indirekt eine Polemik mit der sog. Typologie der in der bürgerlichen Soziologie weitläufig erörterten Freizeit.

Die im Schlußteil behandelte Lebensweise wird auf die Problematik der Struktur der Bedürfnisse und ihrer Änderungen orientiert.

EDUARD URBÁNEK

KE KRITICE MALOMĚŠTĚCTVÍ A KONZUMNÍHO POJETÍ SOCIALISMU

Stále častěji a všestranněji se u nás v posledních letech diskutuje, mluví a píše o problematice socialistického způsobu života. Není to nahodilé, ani samoúčelné. Tyto otázky přináší sám život, nový, vyšší stupeň budování a rozmachu rozvinuté socialistické společnosti.

Socialismus původně vyrůstá z těch podmínek a předpokladů, jež přejímá po vítězné socialistické revoluci od kapitalismu. Na pořadu dne jsou naléhavé otázky zabezpečení a upevnění revoluční moci, potlačení odporu vnitřní a vnější reakce. V prvních letech, jež následují po socialistickém převratu, se řeší základní, přímo existenční otázky pracujících mas. Je třeba odstranit všechny sociální neduhy a řešit všechny sociální problémy, jež byly neoddělitelně spjaty s kapitalismem. Je nutno zespolečnit výrobní prostředky, rozvinout výrobu a zvyšovat produktivitu práce a výsledky práce dát pracujícím masám, jež vytvářejí všechny hodnoty. Je zapotřebí zabezpečit práci, dát základní sociální jistoty a vytvořit základy socialistického zřízení v oblasti materiální výroby, socialistický politický systém i socialistickou kulturu a umění.

Bezprostřední naléhavé a bezodkladné úkoly socialistické výstavby vyžadují mnoho úsilí, energie a obětavosti. Při řešení těchto úkolů se v praxi prosazují a projevují základy socialistické morálky, vytvářejí se zárodky socialistického způsobu života, prosazují se přímo v každodenním životě základy socialistického soužití. Přímo v praxi, v práci, v každodenním životě a boji lidé zápasí se svými přežitky, předsudky, se svou minulostí, se setrvačností starých zvyků a postojů. Navíc bojují proti úkladům a škůdcovským snahám vnitřního i vnějšího nepřítele, jsou omezováni ve svém úsilí a aktivitě celkovými ještě nerozvinutými podmínkami a předpoklady socialistické společnosti v jejích prvních etapách.

V souvislosti s tím, jak se socialismus vzdaluje od své výchozí základny, od podmínek a předpokladů, jež zdědil a přejal od kapitalismu, jak si buduje svou vlastní základnu vývoje, dostávají se stále více do popředí otázky socialistického způsobu života, socialistické morálky. Jednou z hlav-

ních příčin nových pohledů a přístupů k řešení otázek socialistického způsobu života je tedy sám rozvoj socialismu, vytváření dokonalejší materiální a kulturní základny pro uspokojování materiálních a duchovních potřeb. K dalším příčinám a okolnostem, jež nastolují nutnost komplexního řešení otázek socialistického způsobu života, patří nastupující vědeckotechnická revoluce a její důsledky, růst fondu volného času a všechny jevy, které s tím souvisejí (náplň volného času, turistika domácí a zahraniční, motorismus, problém členění i obsahu konzumu, otázky vzdělání dětí i mládeže, dospělých apod.).

Proces uvolňování mezinárodního napětí, stále důslednější a úspěšnější prosazování politiky mírového soužití Sovětským svazem a ostatními socialistickými zeměmi je pozitivním a povzbuzujícím procesem. Je však využíván a zneužíván reakčními konzervativními kruhy a představiteli takzvaného vojenskoprůmyslového komplexu v kapitalistických zemích ke zvýšenému ideologickému a propagandistickému tlaku na socialistické země. Pod hesly výměny kulturních statků, osob a informací (a tato výměna je nutná a správná) se rozvíjejí pokusy o prosazování buržoazní ideologie, propagování buržoazního stylu života s akcentem na samoučelný proces demonstrativního konzumu. Podněcují se a kultivují všechny možné přežitky a předsudky, pověry a iluze, které přetrvávají z minulých etap a jsou kapitalismem považovány za vhodný nástroj eroze socialismu. Zvláště velký důraz klade buržoazní propaganda na využití projevů nacionalismu, šovinismu, maloměšťáckých postojů a nálad, na sobecké a individualistické pojetí života v socialismu apod.

Samo zvyšování materiální a kulturní úrovně v socialistických zemích, úspěchy, jichž bylo dosaženo, jsou kapitalismem a jeho propagandou považovány za vhodný základ pro vnucování a vychvalování povrchního lesku a pozlátka kapitalistické konzumní společnosti. Tvrdí se, že zvýšená spotřeba výrobků a předmětů, jež byly dříve nedostatkové nebo málo dostupné širokým vrstvám pracujících, je již počátkem nástupu takového vývoje, který socialismus nutně povede na cestu předznamenanou kapitalistickou společností masového konzumu. Tak například známý a ve svých dřívějších pracích relativně pokrokový francouzský sociolog G. Friedmann tvrdí, že plánovitý a koncepční nástup Sovětského svazu k rozvoji automobilismu znamená nástup na cestu, jež se blíží kapitalistické společnosti samoučelného konzumu.¹⁾

G. Friedmann samozřejmě přehání a silně dramatizuje rozvíjení automobilismu v Sovětském svazu. To však neznamená, že vůbec neexistuje nebezpečí a tlak maloměšťáckého konzumního pojetí socialismu. Již XIV.

¹⁾ G. Friedmann, *La puissance et la sagesse*, Paris 1970

sjezd KSČ zdůraznil závažnou myšlenku, že je nutno rozvinout v boji proti maloburžoaznímu konzumnímu pojetí socialismu a života všechny prvky socialistického způsobu života. Při všech úvahách o socialistickém způsobu života a jeho rozvíjení v praxi je nutno se také utkat s deformovaným konzumním pojetím socialismu, jehož souvislost s maloměšťáctvím bývá často uváděna. Všimněme si nejdříve proto problému, co je to maloměšťáctví a jaké jsou jeho projevy a formy v socialistické společnosti.

S výrazy maloměšťák a maloměšťáctví se setkáváme dosti často. Někdy jde o charakteristiku určitého jednotlivce, kdy říkáme, že se chová nebo jedná jako maloměšťák, že má maloměšťáckou morálku, maloměšťácké pojetí životního způsobu, že chápe socialismus v maloměšťáckém duchu, jindy mluvíme obecněji o vlivech a pozůstatcích maloměšťácké mentality a morálky a o negativních důsledcích jevů spjatých s maloměšťáctvím na socialismus. Nemá-li být výraz maloměšťák jen prázdnou slovní nálepkou, nebo pouhým vyjádřením negativního odsudku bez hlubšího zdůvodnění, je nutno se nad ním zamyslet a vysvětlit, co vlastně výrazy maloměšťák a maloměšťácký znamenají. Toto hlubší zamyšlení nám umožní pochopit reálný smysl i obsah maloměšťáctví, jeho kořeny i živnou půdu, jeho setrvačnost a odolnost v různých formách a projevech v socialistické společnosti. Správné pochopení historického a společenského zakotvení maloměšťáctví nám umožní lépe proti maloměšťáctví a jeho projevům vystupovat a účinně potírat, a tím lépe a úspěšněji prosazovat principy socialistického způsobu života.

Ve svém původním významu je výraz maloměšťácký nebo maloměšťák zcela jednoznačně vztahen k určité sociální skupině nebo k určité společenské třídě. Tato třída či skupina (maloměšťáctvo se totiž mimo jiné zvláštnosti vyznačuje tím, že není a nebývá v plném smyslu třídou, i když má celou řadu znaků a vlastností sociální třídy), jak sám termín naznačuje, není totožná s měšťákem, s buržou. I termín maloburžoazie, v němž zůstává zachována část cizího francouzského původního základu, spojuje část českou s původním francouzským buržoazie a názorně vyjadřuje, že jde o malého měšťáka, o malou buržoazii (francouzsky petit bourgeois, německy rovněž názorně Kleinbürger).

Z hlediska politické ekonomie je příslušník maloburžoazie či maloměšťáctva členem skupiny drobných zbožních výrobců, zvláštní skupiny, která se téměř vždy v dějinách vyznačovala tím, že byla jakousi zprostředkující třídou, či mezitřídou, mezi dvěma výrazně vyhraněnými základními třídními skupinami. Maloburžoazie proto nikdy netvoří antipól nějaké jiné třídy, k níž neoddělitelně patří jako její opak a současně jako jedna část protikladné třídní jednoty. Je třídou proto, že jde o skupinu ekonomické činnosti, není plně třídou v tom smyslu, že netvoří spolu se svým antago-

nistickým protipólem základní třídní dvojici nějakého třídního vykořisťovatelského výrobního způsobu. Výrazné středové postavení mezitřídy, meziskupiny zaujímá například maloburžoazie za kapitalismu, mezi hlavními antagonisty kapitalistického výrobního způsobu, mezi buržoazií a proletariátem.

V předmnichovské buržoazní republice byla maloburžoazie městská i venkovská dosti početnou sociální skupinou. Na venkově patřili k maloburžoazii drobní a střední rolníci, kteří vlastnili výrobní prostředky, sami nebo často s příslušníky své rodiny pracovali a vyráběli již pro trh. Ve městě to byly početné vrstvy řemeslníků, živnostníků a drobných obchodníků. K těmto skupinám přísně ekonomicky vzato nepatří, avšak maloburžoazii se blíží nebo přimykají další početné skupiny zaměstnanců, zřízenců ve spojích, úřadech, bankách, obchodu a dále skupina takzvané námezdní inteligence. Nepatří k maloburžoazii ekonomicky, nejsou to drobní výrobci zboží, podobají se nebo blíží maloburžoazii svým celkovým společenským postavením (rovněž meziskupina), mentalitou, psychologíí, politickými a ideovými postoji, středním postavením mezi dvěma bojujícími antagonistickými třídami – buržoazií a proletariátem. Podle statistik tvořila městská a venkovská maloburžoazie se skupinami, jež se k ní blížily nebo přimykaly, až 40 % obyvatelstva předmnichovské republiky.

Historické zkušenosti o jednání a vývoji maloměšťáctva jak v naší zemi, tak i v ostatních evropských zemích ukazují přes národní, dobové zvláštnosti a odlišnosti některé skoro udivující společné vlastnosti i rysy této společenské třídy či mezitřídy.

V maloměšťákovi žijí vždy dvě duše, má vždy dvě tváře, žije a zmítá se v krajnostech, jak to odpovídá jeho „středovému“ postavení. Je vlastníkem výrobních prostředků, sám však manuálně pracuje, není ale zaměstnáván za plat, cítí se být a chce být samostatný, pracovat na svém. Nadto se často kojí nadějí (která je naplněna jen v malém počtu případů), že se vypracuje, vyšvihne mezi vlastní buržoazii, že se stane podnikatelem, že se sociálně pozvedne. Proti této tendenci či spíše přání vzestupu lze zaznamenat masové případy ruinování, drcení nebo zatlačování velkým kapitálem, deklasace a proletarizace maloměšťáků, nebo jejich závislost a podřízenost na velkém kapitálu bankovním, průmyslovém či na velkém pozemkovém vlastnictví. Jak ukázal Marx již ve svých analýzách francouzského rolnictva a městské maloburžoazie z let 1848–1851, je maloburžoazie městská i venkovská objektem kapitalistického vykořisťování, které se liší od vykořisťování proletariátu jen různými formami.

V politice maloměšťák rovněž kolísá mezi dvěma krajními postoji. Může být revoluční, až extrémně radikální, v příznivých dobách je maloburžoazie dokonce třídou revoluční, je oporou a významnou hybnou silou velkých

lidových a důsledných revolucí, vydává ze svého středu významné postavy a představitele revoluční demokracie, jakobínů. V jiných situacích a podmínkách bývá maloměšťák oporou krajně konzervativních stran, je zastalý, bigotní, vystrašený a loajální zvláště v období sociálního klidu a stability nebo revolučního odlivu.

V ideové oblasti je maloměšťák zvláště ochoten být nositelem nejrůznějších pověr, iluzí, předsudků. Oblíbená a duši maloměšťáka zvláště blízká jsou slova a pojmy jako svoboda, demokracie, humanismus, která chápe nadtřídně a netřídně, mimo dobu a čas jako věčná a spravedlivá všelidská hesla bez ohledu na skutečný vztah třídních sil v dané historické situaci. Maloburžoazie je většinou vlastencem, často nacionalistou a někdy i šovinistou. Ve svých možných a krajních reakčních postojích bývá i nositelem rasismu, antisemitismu a iracionálních názorů, stejně jako může být v dobách revolučních vzmachů dobrým a upřímným zastáncem demokracie lidové a opravdovým přívržencem svobody a skutečného pokroku.

Všechny tyto střídavé a kolísající nejednotné postoje a názory se mohou projevit u maloburžoazie jedné a téže země v různých časových etapách, nebo u maloburžoazie různých národů ve stejné době, jak ukazují historické zkušenosti.

Maloměšťák je tedy ekonomicky, politicky i ideově charakterizován dvojakostí, rozkolísaností, střídáním postojů, nebo otupováním krajních postojů tříd, mezi nimiž udržuje svou existenci a k nimž se může střídavě přimykát nebo je opouštět. Maloměšťák věří ve smíření krajností, chce odstranit jednu špatnou nebo negativní stránku věci, která je ve skutečnosti spjata s tou dobrou naprosto neoddělitelně v dialektické jednotě protikladů. Z hlediska poznávacího má maloměšťák jako příslušník určité sociální skupiny spíše rád černobílé vidění světa, jednoduché a zjednodušující, o skutečnosti si s oblibou dělá iluze, je nositelem mnoha setrvačných tradic, předsudků a pověr, které se u něho udržují právě proto, že je představitelem výrobního způsobu, který produkuje spíše individualismus, nekolektivnost, anarchismus, nedisciplinovanost.

Tato velmi početná a politicky pro svůj počet i pro kolísavé postoje významná společenská skupina maloburžoazie byla v naší zemi v procesu poválečné socialistické výstavby přetvořena a doslova socializována. Kolektivizace zemědělství přetvořila značně početné vrstvy drobných a středních rolníků, těchto klasických venkovských drobných výrobců zboží, v příslušníky družstevního socialistického rolnictva. Část jich byla uvolněna pro průmysl, kde se stali podle svého ekonomického postavení dělníky. Městská maloburžoazie byla rovněž částečně převedena do socialistického sektoru výrobních družstev, část přešla taktéž do průmyslu

nebo k vrstvám zaměstnaneckým. Nové ekonomické a sociální postavení nedávno získané ještě neznamená a nemůže znamenat rychlé a hluboké přetvoření příslušníků bývalé maloburžoazie městské a venkovské v uvědomělé, zásadové a minulostí nezatížené dělníky nebo pracující socialistické společnosti. Z hlediska ekonomického tedy u nás žádná početná a významná skupina maloburžoazie již neexistuje (individuálně hospodařící rolníci jsou spíše výjimkou a tvoří ani 2 % obyvatelstva). Na tento nesporný ekonomický fakt se odvolávají ti, kdo považují maloměšťáctví a maloměšťáka za historicky překonaný jev a charakteristiky chování a postoje jako maloměšťáckých za nepřiměřené. Tato ryze ekonomická úvaha byla asi jedním z důvodů lehkovážného a bezstarostného posuzování možného nebezpečí aktivizace a oživení maloměšťáckých postojů i idejí a morálky v šedesátých letech a zvláště pak v krizovém období 1968/1969.

Je faktem, že v naší socialistické společnosti žije značný počet lidí, kteří již z hlediska ryze ekonomického k maloburžoazii nepatří, kteří vrostli do socialismu a přizpůsobili se mu. I nadále však ještě dlouhou dobu mohou podržet a zachovat si nejrůznější názory, postoje a přístupy, které často zjednodušené, a tím i nepřesně označujeme za přežitky kapitalismu a maloměšťáctví ve vědomí lidí. Termín přežitek není nesprávný, je ale nedostatečný pro vystižení složitých jevů a projevů maloměšťáctví v jednotlivých etapách výstavby socialistické společnosti a v závislosti na mezinárodní situaci a poměru sil mezi kapitalismem a socialismem jak uvnitř země, tak i v mezinárodním měřítku.

Soudobé společenské vědy a zvláště pak sociální psychologie analyzovaly mnohé nadstavbové jevy a rozpracovaly řadu pojmů, které slouží k objasnění a pochopení odolnosti, setrvačnosti a vytrvalosti jevů, které můžeme označit jako především maloměšťácké předsudky, iluze, stereotypy, nálady, postoje, emoce, pověry, konzervativní tradice apod. Je zapotřebí připomenout, že nejde o nějaké umělé, dodatečné a vynucené doplňování marxismu o sociálně psychologické aspekty a sociálně psychologické analýzy. Je zapotřebí připomenout, že ke klasickým přínosům Marxe, Engelse a Lenina patří též analýzy sociálně psychologických jevů, které byly nedílnou součástí konkrétně historických ekonomických, politických a ideologických rozborů klasiků marxismu-leninismu. Vzpomeňme jen na brilantní Marxovy práce o Francii z let 1848–1851, v nichž jsou právě výslovně rozebírány iluze, předsudky, pověry, emoce a konzervativní tradice maloburžoazních tříd dávno před vznikem a konstituováním buržoazní sociální psychologie jako disciplíny. Leninovy strategické a taktické závěry pro vedení dělnického a lidového masového a revolučního hnutí jsou mimo jiné založeny na všestranné analýze takových rysů pracujících

tříd a zvláště maloměšťáctva, jako jsou předsudky, emoce, nálady, vlivy setrvačných a konzervativních tradic apod. Lenin dokonce ve své terminologii mluví o instinktech tříd, zabývá se živelností maloburžoazie, právě od Lenina pochází výraz o maloměšťákovi, který se rozzuřil z hrůz kapitalismu. Jemný a diferencovaný přístup klasiků, sociálně psychologický přístup jako neoddelitelná část jejich teoretické a metodologické výbavy byl organicky zahrnut do každé významné analýzy, jež měla sloužit pro strategické a taktické závěry při řízení dělnického hnutí. Bylo chybou a nedůsledností některých představitelů marxismu období II. internacionály, že vypustili a opomíjeli sociálně psychologické kategorie marxismu i sociálně psychologické analýzy, které nahradili vulgárním sociologismem a zjednodušujícím ekonomickým determinismem.

Stačí jen pro doplnění uvést například Marxovu analýzu ekonomických a materiálních zájmů, jež odlišovaly dvě frakce monarchistů ve Francii právě v revolučních letech 1848 – 1849, i pozornost, jíž věnuje nadstavbovému okrášení a vyjádření těchto různých zájmů, abychom si uvědomili všestrannost a úplnost Marxovy dialektické metody. „Nebyly to tedy žádné tzv. principy, jež dělily obě frakce, nýbrž jejich materiální existenční podmínky, dva různé druhy vlastnictví, starý protiklad města a venkova, rivalita mezi kapitálem a pozemkovým vlastnictvím. Že zároveň s tím je k tomu či onomu královskému domu poutaly staré vzpomínky, osobní nepřátelství, obavy a naděje, předsudky a iluze, sympatie a antipatie, přesvědčení, články víry a zásady? Kdo by to popíral? Nad různými formami vlastnictví, nad sociálními existenčními podmínkami se pne celá nadstavba různých a zvláště utvářených pocitů, iluzí, způsobů myšlení a životních názorů.“²⁾

I když tedy neexistuje z ekonomického hlediska třída maloburžoazie v naší společnosti, lze se v Marxově terminologii ptát, zda zmizely její staré vzpomínky, obavy a naděje, předsudky a iluze sympatie a antipatie (například k socialismu)? Je jistě pravda, že většina příslušníků bývalých maloburžoazních tříd jsou normální pracující občané socialistické společnosti. V této souvislosti je nutno upozornit, že jakékoli úvahy o maloměšťáctví a maloměšťákovi jsou vázány především na existenci určité sociální skupiny v současnosti nebo v nedávné minulosti, že proto jde o charakteristiky velkých společenských skupin, které se pak vztahují k jednotlivci, který k této skupině náleží nebo ještě nedávno náležel. Jde o sociálně třídní a skupinové rysy a vlastnosti, které se samozřejmě realizují v jednání jednotlivých příslušníků určitých tříd. Proto také nejde vždy o nějaký osobně uvědomovaný, chytrácký a vypočítavý přístup jednotlivého maloměšťáka

²⁾ K. Marx, B. Engels, *Uybr. spisy* I, str. 274, Svoboda, Praha 1950.

k socialismu, i když i tyto přístupy se mohou projevovat jako vědomé a uvědoměle uplatňované.

Mnozí příslušníci maloburžoazie se socialismu přizpůsobili, vzali ho prostě na vědomí, vrostli do něho, jednak proto, že ho pochopili jako nutnost, jednak proto, že na socialismu určitě takříkajíc neprodělali. Mnozí se však nepřizpůsobili dobrovolně a ochotně, naopak snaží se silou setrvačnosti i na základě možných osobních rysů chytračení a vypočítavosti přizpůsobit socialismus vlastním účelům a potřebám, chtějí vtisknout socialismu svou maloburžoazní fyziognomii. Navíc je třeba uvést, že typické maloměšťácké postoje, iluze, návyky a zlovyky i předsudky mohou sdílet příslušníci jiných sociálních tříd a vrstev, kteří sice přísně ekonomicky k maloburžoazii nikdy nepatřili, přejali však některé základní maloměšťácké vlastnosti. To se týká námezdní inteligence, která je často nositelem iluzí a předsudků ideologických, a zaměstnanců, kteří svým postavením, smýšlením, mentalitou se velmi blíží maloburžoazii. Maloměšťácké a zvláště pak kramářské a živnostenské vlastnosti a rysy mohou mít i ty části dělnické třídy, které v rámci kapitalismu patřily k privilegované dělnické aristokracii, nebo ti, kdo jako noví dělníci právě přešli z řad maloburžoazie do dělnické třídy.

Ke zvláštnostem maloburžoazní ideologie a maloburžoazních praktických postojů patří i ta svérázná okolnost, že mohou být využívány a zneužívány příslušníky bývalé buržoazie v době, kdy buržoazie je jako třída odstraněna a udržuje svůj vliv právě přes maloburžoazii. Návyky, postoje a vztahy maloburžoazie a zvláště její ideologické předsudky a iluze mohou sehrát roli jakéhosi převodu buržoazních idejí a názorů do socialismu, být jakýmsi trojským koněm, jímž proniká buržoazní ideologie a morálka do socialismu, do vědomí, a tím i do praktických postojů občanů socialistické společnosti. Tento jev lze dosti snadno pochopit, když vezmeme v úvahu, že maloměšťák je drobný vlastník výrobních prostředků a malovýrobce zboží, což ho spojuje s kapitalistickým vlastníkem a kapitalistickým výrobcem zboží a činí z něho nejoddanějšího nositele iluzí o naprosté rovnosti všech výrobců a prodavačů zboží na trhu i o politické a právní rovnosti všech jako občanů před buržoazní ústavou a buržoazními zákony.

Živelně a setrvačně a mnohdy i vědomě a cílevědomě projevované a uplatňované maloměšťácké přístupy k socialismu a snahy vtisknout mu maloměšťáckou tvářnost lze zaznamenat po celou dobu výstavby socialistické společnosti. Samozřejmě, že v různých obměnách a formách, s různou silou a intenzitou v závislosti na celkové vnitřní a mezinárodní situaci. Jsou ožívány nebo zatlačovány v souvislosti s úspěchy nebo problémy či potížemi socialistické společnosti.

V ekonomické oblasti můžeme bez zjednodušení přiřadit k projevům

maloměšťáckých postojů k socialismu snahu socialismu co nejméně dát a co nejvíce brát. Patří sem i prvky individualismu, nekázně, anarchie, nechut a odpor podřídit se přísné kázni, regulaci a řízení společenských procesů socialistickými orgány a institucemi. Patří sem též projevy individuální podnikavosti, které sledují vlastní neoprávněné obohacení nebo ryze soukromý prospěch, snahy využívat a zneužívat vymoženosti socialismu i přizívat se tam, kde jsou nedostatky, nedůslednosti nebo dobové podmíněné problémy a potíže. Konzumní pojetí socialismu jako hlavní a základní pojetí způsobu života maloměšťáka v socialismu je milé a blízké srdci i duši maloměšťáka bývalého i toho, kdo se jím stává v rámci socialismu, když se zřekl socialistických ideálů a převzal ideál maloměšťácký. Neustálé a nekonečné hromadění věcí, snaha mít, vlastnit věci pro vnější, demonstrativní spotřebu, hmotný blahobyť jako samoučel, hromadění věcí jako náhražka či protěza za chudobu a prázdnotu vlastní osobnosti, utilitární nebo dokonce prezíravé pojetí vědy, vzdělání, kultury a umění – to vše jsou a mohou být projevy a výrazy maloměšťáctví, maloměšťáckého přístupu a maloměšťáckého pojetí socialismu.

K maloměšťáctví rovněž patří onen klasický dvojaký a obojetný přístup ke skutečnosti se smyslem pro výrazné rozlišování svého a veřejného, soukromého a společenského, vlastního a cizího. Pro maloměšťáctví je příznačná dvojí tvář názorových a ideových postojů, z nichž jedny patří společnosti a veřejnosti jako demonstrované a předváděné, a druhé opačné či dokonce protichůdné se podržují pro privátní oblast, pro soukromí.

Maloměšťáctví však nelze chápat jen jako stále stejný, trpný a vychytralý postoj, který se vyčerpává tradičními a známými způsoby chování, které jen setrvačně obměňují neměnné přístupy dřívějších představitelů maloburžoazie. Maloměšťák bývalý i v socialismu nově vznikající (ne ve smyslu nové sociální skupiny, nýbrž ve smyslu nových přízpůsobivých, avšak i nadále maloměšťáckých postojů) se mění, přizpůsobuje se jednotlivým etapám socialismu.

Je-li socialistický stát pevný a jeho orgány přesně a řádně fungují, je-li jasně znát socialistický pořádek a kázeň, pak bývalý maloměšťák i člověk maloměšťácké mentality respektuje realitu. Je loajální, spokojený a alespoň navenek demonstrativně uvědomělý. Když dochází k zostřování mezinárodní situace, když se poměry komplikují, když jsou v důsledku různých příčin a okolností oslabeny řídicí a organizátorské funkce socialistického státu, pak mohou opět vypuknout a rozvíjet se recidivy i nové projevy maloměšťáctví nebo staré maloměšťácké manýry prezentované v nových „modernějších“ obalech. Stačí připomenout zkušenosti krizových let 1968 – 1969, typické maloměšťácké výbuchy a projevy podnikavosti, egoismu, snahy podvést a oškubat socialistickou společnost, různé formy speku-

lace, tržní živelnosti v souvislosti s oslabenou funkcí centrálního plánování a řízení. Lze připomenout výbuchy a výlevy z minulosti známých a zdánlivě již překonaných pověr a iluzí takzvaně vlasteneckých, demokratických a pseudohumanistických. Vzpomeňme jen na nekritický a nedůstojný obdiv ke všemu západnímu kapitalistickému, na fetiše a idoly konzumní společnosti západního původu, na všechno nekritické přezírání vlastního a velebení cizího, což tak ostře a podivně kontrastuje s deklarovaným vlastenectvím a primitivním nacionalismem.

Vedle známých a klasických projevů maloměšťáctví existují i formy a projevy nové, které vznikají ze symbiózy maloměšťáctví se socialismem a které v té či oné míře ožívují, vyrůstají nebo se nově projevují v souvislosti s mezinárodní situací, podle etap socialistické výstavby s jejími základními úspěchy i dílčími nedostatky i nedůslednostmi. Maloměšťáctví využívá a zneužívá socialismus, žije v jeho štěrbinách a mezerách, všude tam, kde se oslabuje socialistická kontrola a plán, všude, kde jsou nedostatky, mezery, chyby, ať již objektivně podmíněné, nebo subjektivní povahy.

Socialistická společnost není ani ukončená, ani uzavřená a izolovaná společnost. Není ovlivněna jen pouhými setrvačnými přežitky buržoazní a maloburžoazní ideologie a morálky, nýbrž i vnějším světem kapitalismu, který se kromě jiného ve své propagandě, ve své celkové psychologické válce proti socialismu orientuje na klasické i modifikované maloměšťácké postoje a vlastnosti. Socialistická společnost, která musí čelit tlakům a útokům kapitalismu, není ani vnitřně vývojově dokonalá, uzavřená a hotová ve smyslu nějakého ideálního stavu. Je velkým historickým pokrokem a přínosem ve srovnání s kapitalismem, je vždy společností určitého vývojového stupně. Má řadu rysů, forem a institucí, které jsou historicky nezbytné a přitom mají rozporný charakter. Pro úplnost nestačí spojovat analýzy maloměšťáctví a jeho forem jen s přežitky a vlivy minulosti a s existencí početné vrstvy bývalé maloburžoazie. Nestačí zdůrazňovat negativní vlivy a útoky kapitalismu zvenčí s cílem oživit, rozdmýchat a kutivovat maloměšťáctví jako názory, postoj i způsob života. Je nutné brát v úvahu, že existující dělba práce, určitý stupeň rozvoje a fungování zboží výroby, existence peněz a trhu i v souvislosti s turistickým ruchem, valutovým a devizovým hospodářstvím, ne vždy včas, levně a kvalitně fungující síť služeb, nedostatek bytů, závady v odběratelsko-dodavatelských vztazích atd. – to vše může být starým a novým maloměšťáctvím využíváno a zneužíváno. Zvláště pak tehdy, když jsou oslabeny řídicí a kontrolní funkce socialistického státu, nebo když se spoléháme na automatismus společenského vývoje a zvláště pak technického a materiálního, když oslabujeme a podceňujeme výchovnou a ideovou práci. Maloměšťáctví staré

i nové bují všude tam, kde je nekázeň, kde je porušována disciplína, předpisy, socialistická zákonnost, kde se nechává prostor živelnosti, egoismu, pokrytectví, rozporům slov a činů, úplatkářství, kšeftaření. Maloměšťáctví se objevuje a prosazuje všude tam, kde se proti němu důsledně nebojuje rozvíjením všech pozitivních hodnot, cílů a ideálů socialismu. Socialistická společnost a socialistický způsob života se nemůže plně prosadit a rozvíjet bez důsledného a všestranného boje proti maloměšťáctví. Bojovat proti maloměšťáctví a účinně mu čelit není možné bez znalostí jeho historicko-ekonomických kořenů a jeho specifických projevů ve všech základních oblastech života v ekonomice, v politice, v oblasti morálky, stylu života, v ideových formách i sociálně psychologické úrovni.

V Československu se vlivy maloburžoazních názorů, morálky, praktických postojů i setrvačných předsudků a iluzí projevují v souvislosti s historickými podmínkami a tradicemi vývoje českého maloměšťáctva zvláště pak ve dvou oblastech. Jde především o ideové předsudky a setrvačné vlivy maloměšťáctví, jež se týkají povahy demokracie, svobody, humanismu a vlastenectví a konzumní deformace socialismu.

Všimněme si nejdříve těchto závažných slov a výrazů, které především v chápání maloburžoazie mají ráz zvláštních, slavnostních, vznešených pojmů, jež jsou pak ve vzpomínkách a hlavně v iluzích příslušníků maloburžoazie zakotveny údajně v realitě předmnichovské buržoazní republiky. Tyto pojmy jako svoboda, demokracie, humanismus a vlastenectví patří k základním rekvizitám maloburžoazní ideologie a jsou pak příslušníky bývalé maloburžoazie přenášeny se značnou dávkou iluzí a sebeklamů na společenské, rozporné skutečnosti. Základní maloburžoazní přístup k chápání demokracie, svobody a humanismu je abstraktní, nehistorický. Jsou to pojmy, které v hlavě maloměšťáka vyjadřují jakési vznešené, věčné, jednou provždy dané pravdy nebo ideály, pro něž je maloměšťák ochoten horovat a někdy se i nadchnout. Jde o abstraktní, nehistorické, ale také netřídní a nadtřídní chápání svobody, demokracie, humanismu, vlastenectví. Tyto ideály nebo hesla platí nejen pro všechny doby a časy, nýbrž i pro všechny lidi, jsou to všelidské hodnoty. Demokracie je v maloměšťáckém pojetí vždy určitý souhrn základních principů, které platí všude, kde byla ustavena jakákoli historická forma demokracie, demokracie v pojetí maloměšťáka není a nemůže být zatížena třídními zájmy, vládou jedné třídy nad druhou. Je chápána jako samoučelná čistá forma, která umožňuje realizaci základních demokratických principů a vylučuje rovněž netřídně a abstraktně chápanou diktaturu. Demokracie pro třídu jednu a diktatura v rámci téže demokracie proti třídě druhé se maloměšťáckému způsobu uvažování jeví jako něco nemožného a protichůdného. Navíc maloměšťák zcela v duchu obhajoby buržoazní demokracie nevidí vnitřní roz-

por mezi formou ústavy a zákony, podle nichž jsou si všichni rozdílní a nestejní jednotlivci rovni, a obsahem, který zakládá hluboké sociálně třídní nerovnosti, již se formální vyhlášení demokratických práv a svobod vůbec nedotýká. Podobně jsou chápána hesla jako svoboda a humanismus. Svoboda pro koho, pro jakou třídu, proti jaké třídě – to jsou otázky a přístupy, které metafyzické myšlení maloměštáka vůbec nepřipouští. Když humanismus, tak pro všechny lidi, vznešené hlásání dobra a lásky i těm, kdo drasticky a bezohledně používají násilí a teror, který zastírají hlásáním krásných a vznešeně znějících ideálů humanitních. I v pojetí národa a vlasti je maloměšták v zajetí netřídních a nadtřídních pohledů. Bývá často upřímným vlastencem své země, nevidí však a nechce vidět, že jeho vlast je pod vládou buržoazie macešskou vlastí všem pracujícím a vykořisťovaným, že pro buržoazii je často vlast a národ jen zástěrkou, jak prosazovat své nenárodní a protivlastenecké, omezené třídní zájmy. Právě nehistorické a netřídní chápání vlasti a národa je jednou z podmínek možné přeměny maloburžoazního pojetí vlastenectví v nacionalismus a v krajních případech až šovinismus, který nekriticky vynáší vlastní národ, vlastní zemi, má přezíravý vztah k druhým národům a zemím, uzavírá se do sobecké a samolibé pózy vznešeného nezájmu o osudy těch, kdo o vlast a národní nezávislost dosud bojují. Maloměštácké netřídní a nadtřídní pojetí vlasti a národa je hlavní překážkou pro pochopení proletářského internacionalismu a nutné solidarity všech vykořisťovaných a utlačovaných bez ohledu na hranice národů a států, bez ohledu na rozdíly mezi jednotlivými národy a jejich státně organizovanou vlastí. V jiné formě se abstraktní a netřídní pojetí vlastenectví a národa přeměňuje v naši národní tradici tak častou odrůdu vlastenectví hesel a frází, ve vnější mávání prapory a deklarativní okázalost, což právě nachází největší ohlas v maloměštáckém prostředí.

Neúmyslná, předsudky a sebeklamem naplněná idealizace pojmů svobody, demokracie, humanismu a vlasti přenášená i do současné etapy vývoje socialismu vede objektivně k idealizaci první buržoazní republiky a současně k nekritickému pohledu na soudobý kapitalismus, který i nadále vykazuje všechny typické rozpory a vady formální buržoazní demokracie, která je vnější formou zakrývající nadvládu monopolistické buržoazie, ať se skrývá a halí do deklarácí o vyšším demokratickém systému politického pluralismu, nebo do pozlátka konzumní hojnosti údajně společnosti blahobytu.

Jinou oblastí, v níž se přenášejí do socialismu vzory a hodnoty kapitalistické takzvané konzumní společnosti, společnosti hojnosti a blahobytu, je oblast spotřeby, jejího zaměření, rozsahu, smyslu a cíle. Zde je nejefektivnějším nástrojem přenosu buržoazních hodnotových a životních orien-

tací do socialistické společnosti maloburžoazní konzumní deformace socialismu, redukce socialismu na samoúčelný konzum. Pro správné pochopení negativních účinků a deformací, jež na socialistickou morálku a socialistický způsob života má maloměšťácké konzumní pojetí socialismu, je třeba vyjasnit jeho skutečné projevy, jeho maloměšťácké nositele a odlišit je od socialistických forem bohaté a všestranné spotřeby a všestranného rozvoje socialistického člověka.

ZÁKLADNÍ RYSY KONZUMNÍHO POJETÍ SOCIALISMU

Při kritice maloměšťáckého pojetí socialismu, jeho jednostranně spotřebního pojetí se setkáváme vždy jako při povrchních úvahách s krajnostmi. Když kritizujeme konzumní pojetí socialismu, mnozí se domnívají, že tím odsuzujeme nebo popíráme nutnost zvyšování materiální životní úrovně a všestranné uspokojování bohatých potřeb socialistického člověka a že jediným východiskem je opačná krajnost – rovnostářský asketismus. Nebo naopak, když kritizujeme rovnostářství, asketismus, pojetí socialismu jako rovnosti v nedostatku, že tím snad automaticky podporujeme a prosazujeme nebezpečné a ke zburžoaznění socialistické společnosti směřující názory a koncepce, které nutně musí vyústit v deformované konzumní společnosti v socialistických zemích. Pravda ani v tomto případě není snad uprostřed v nějaké zlaté střední cestě, je vždy složitější než krajnosti konzumní deformace a asketického rovnostářství.

Asketické a rovnostářské pojetí socialismu spíše najdeme v dějinách utopického socialismu a komunismu raného i pozdějšího. Asketické rovnostářství představitelů utopického socialismu nebo utopických představ krajních radikálních hnutí chudiny je pochopitelné a za daných historických podmínek přirozené. Vyjadřovalo jen pouhou a jednoduchou negaci společnosti soukromého vlastnictví a sociální nerovnosti a nápadných rozdílů ve spotřebě mezi bohatými a chudými. Dokud výrobní síly nebyly rozvinuty, dokud produktivita práce zajišťovala jen skromný přírůstek výroby a celkové bohatství společnosti bylo malé, nebylo možné ani v teorii, ani v praxi jiné pojetí socialismu než asketické a rovnostářské.

I rané etapy dělnického hnutí oživují a přinášejí další obměny rovnostářských a asketických představ o socialismu jako o říši rovnosti a asketického odříkání proti rozmařilosti, přepychu a okázalému bohatství vládnoucích tříd. Nadto je ještě asketický a rovnostářský komunismus zatížen prezíravým a nihilistickým postojem ke kultuře, umění, vzdělání, nadání a talentu, protože všechny tyto činnosti a vlastnosti i jejich produkty jsou v třídní společnosti monopolizovány bohatými a vyvíjejí se v třídní společnosti krajně rozporně a konfliktně. Vzdělání, umění a kultura většinou opět slouží bohatým a mocným, a jsou proto do určité míry právem spojo-

vány s tímto světem nerovnosti, křiklavých výsad a privilegií. Hrubý, primitivní rovnostářský a asketický komunismus je vlastně jednoduchým popřením a pouhým opakem svého protikladu – soukromého vlastnictví a třídní nerovnosti. Je-li v kapitalismu, ve společnosti soukromého vlastnictví vše monopolizováno soukromými vlastníky, pak v asketickém, rovnostářském komunismu bude všechno patřit všem. Asketický socialismus je univerzálně rovnostářský, a proto důsledně u svých krajních představitelů, jak poznamenal Marx, vyúsťuje zcela vážně v požadavek zespolečenštění žen a všech spotřebních předmětů osobní spotřeby. Ty oblasti lidské aktivity a ty lidské výtvořky, které jsou vázány nějak na výkon a kvalitu individuů, a proto nejdou plně zespolečenštit, jsou nihilisticky odmítány a popřeny, například talent, individuální rozdíly, nadání apod.

Vědecký socialismus již ve svých počátcích podrobil rovnostářský, asketický socialismus a komunismus všestranné kritice a poukázal na jeho dobovou a historickou omezenost. Je rovněž v dané souvislosti zajímavé, že Marx i Engels a po nich i Lenin spojovali asketické a rovnostářské pojetí socialismu se zaostalými a okrajovými vrstvami dělnické třídy, s bývalými živnostníky a tovaryši, nebo pojetí socialismu jako říše naprosté rovnosti přímo spojovali s předsudky a iluzemi maloburžoazie, která čerpá své předsudky o rovnosti ze sféry kapitalistického trhu a z oblasti formální buržoazní demokracie. Vědecký socialismus současně rozvinul a zdůvodnil své hlubší a dialektické pojetí sociální rovnosti. Pokud jde o rovnost, kterou klasikové marxismu spojovali se socialismem, neměla to být absolutní rovnost ve spotřebě, ani násilné zprůměrnění individuů, která jsou na rozdíl od tvrdošijného osvícenského předsudku od přírody nestejná a tím i také nerovná, pokud jde o individuální fyzické, psychické rozdíly a rozdíly podmíněné dědičností. Nešlo ani v prvních etapách socialismu o absolutní rovnost ve společnosti, pokud byla odstraněna jen třídní dělba práce, nikoli však společenská dělba práce s doživotní připoutaností jednotlivce k výkonu své profese. Základní pojetí rovnosti je ve vědeckém socialismu formulováno negativně v tom smyslu, co z třídní společnosti bude odstraněno a může také podle vývojových podmínek skutečně být odstraněno. Jádrem požadavku rovnosti je ve vědeckém socialismu požadavek zrušení tříd, zrušení třídní nerovnosti. Zrušení vykořisťovatelských tříd socialistickou revolucí a socialistickou výstavbou neznamená a nemůže znamenat nastolení obecné rovnosti ve spotřebě i sociálním postavení. Neznamená přechod ke společnosti asketického odříkání, negativního a nihilistického vztahu k umění, vědě, kultuře a vzdělání. Neznamená zprůměrnění a nivelezaci individuálně odlišných a nestejných občanů socialistické společnosti, kteří se navíc ještě po dlouhou dobu vývoje socialistické společnosti liší také svým místem ve společenské dělbě a organizaci práce. Podstatu mar-

xistického pojetí rovnosti vysvětlil již velmi výstižně Engels v polemice s maloměšťáckými názory Dühringovými. Marx v Kritice Gothajského programu rozvinul argumentaci, že uplatnění principu stejné odměny za stejnou práci je ve skutečnosti uplatněním rovného principu na nestejně jednotlivce, a že tedy zakládá určitý druh nerovnosti, která je za daných podmínek nevyhnutelná a může být definitivně odstraněna přechodem ke komunistické společnosti. Ani v této společnosti však nepředpokládají klasikové marxismu rovnost jednotlivců ve smyslu stejnosti a zprůměrnění, v marxismu jde o všestranný rozvoj všestranně a bohatě rozvinutých jednotlivců.

Teoreticky správné koncepce o podstatě rovnosti i o všestranně rozvinutých osobnostech jako cíli a smyslu komunismu jsou však realizovány v konkrétních historických podmínkách, v jednotlivých socialistických zemích s různými tradicemi a národními rysy. Z praxe výstavby socialismu ve všech socialistických zemích lze na začátku zaznamenat tlaky a tendence k rovnostářskému a asketickému pojetí socialismu, které v té či oné socialistické zemi trvaly nestejnou dobu. Často tyto tendence vyjadřovaly zjednodušené a primitivní představy o socialismu jako říši rovnosti větší nebo právě maloburžoazního původu, i když dobové přechodné rovnostářství a asketismus lze spojit s relativně nízkou úrovní výrobních sil po skončené občanské válce nebo druhé světové válce v zemích lidové demokracie.

Jisté výraznější stopy a prvky rovnostářství, nivelizace, podcenění vzdělání a kvalifikace jsme zaznamenali v padesátých letech i v Československu. Dokonce ve srovnání s jinými socialistickými zeměmi byly tyto tendence a projevy silnější a trvaly delší dobu. Lze vyslovit hypotézu, že to byly mimo jiné příčiny též silné tradiční maloměšťácké předsudky a představy o socialismu jako říši rovnosti a stejnosti, jež vyvolávaly tyto rovnostářské a zprůměrnující, nivelizační tlaky. Tato etapa a s ní spjaté projevy rovnostářství i dobové, do určité míry vynucený poválečný asketismus jsou dávno překonány. Dosažené úspěchy v rozvoji národního hospodářství, ve všech oblastech společenského života umožnily takový rozmach a takový celkový růst materiální a kulturní úrovně, o které se odvažoval na počátku padesátých let málokdo hovořit jako o blízké budoucnosti. Přesto nebo právě pro tento ohromný rozmach se projevíly a projevují určité tendence či určité tlaky a nebezpečí spotřebního pojetí socialismu, konzumního pojetí životního stylu. Tyto jevy se právem spojují s maloměšťáctvím, s jeho pozůstatky a vlivy, se snahou jednotlivců i určitých částí obyvatelstva vtisknout a vnutit socialismu své omezené, zjednodušující pojetí tohoto řádu, které je v rozporu s jeho vědeckým zdůvodněním i s jeho základními cíli.

V souvislosti s kritikou konzumního pojetí socialismu se proto objevují i rozpaky, dotazy nebo námitky. Vždyť je přece známo, že všechny socialistické státy, jejich stranické a státní vedení se orientuje na stálý a nepřetržitý růst materiální a celkové životní úrovně všech pracujících, že cílem socialismu je všestranně rozvinutý člověk s bohatými potřebami a možnostmi jejich uspokojování. Proto nelze považovat růst materiální životní úrovně a rozhojňování a rozšiřování potřeb i vytváření podmínek pro jejich uspokojování za něco nežádoucího, škodlivého či dokonce nesocialistického. V této souvislosti je nutné odmítnout všechny at již z maoismu nebo z maloměšťácké kulturní kritiky soudobé kapitalistické konzumní společnosti inspirované kritiky socialistických zemí za zburžoaznění, za vědomé rozvíjení konzumní společnosti, nebo dokonce za vědomé či nevědomé napodobování vzorů konzumní společnosti kapitalistických vyspělých států. Má-li socialistický občan dobře, pohodlně a moderně zařízený byt, má-li chatu, auto, jezdí-li do ciziny nebo k moři na dovolenou, není a nemusí být maloměšťákem, ani nositelem či přívržencem konzumního pojetí socialismu. Uspokojování těchto potřeb je v souladu s programy rozvoje socialistických zemí za předpokladu, že potřeby, jež občan socialistického státu má a uspokojuje, jsou realizovány v souladu s jeho příspěvkem pro rozvoj socialistické společnosti a odpovídají jeho odměně za odvedenou práci.

Kdy pak nastupuje reálné nebezpečí či hrozba, že všestranný růst materiální a kulturní úrovně socialistické společnosti může být využit a zneužit, chápán a prakticky realizován v duchu maloměšťácké konzumní deformace socialismu? Pokusíme se v několika základních bodech nastínit možné praktické i z toho vyplývající morální a ideové deformace, jež jsou spjaty s konzumním pojetím socialismu.

1. Je jistě zjevně nesocialistické a pro socialistickou společnost nepřijatelné, když občan socialistické společnosti hromadí věci, materiální statky, předměty požitku a komfortu za každou cenu, bezohledně a nezákonným způsobem. Zvyšovat si životní standard, přilepšovat si na úkor socialistické společnosti nebo jednotlivců šizením, podvodem, rozkrádáním socialistického vlastnictví pod klasicky maloměšťáckými hesly „Kdo nekrade, okrádá rodinu“, „Bereme ze svého“ nebo jinými podobnými způsoby je zřejmě v rozporu nejen se socialistickou morálkou, nýbrž i s normami socialistického práva a je také plným právem postihováno a trestáno. Je však maloměšťácké také takovou a podobnou činnost trpět, mlčky schvalovat, nebo jí svou lhostejností, nedbalostí, nedůsledností nahrávat či vytvářet příznivé předpoklady. Tam, kde je hmotný a celkový životní standard výsledkem práce jednotlivce, členů jeho rodiny, kde závisí na výkonu, kvalifikaci, vzdělání, společenském významu a důležitosti práce, tam kde je v souladu s normami socialistického práva a socialistické pracovní morálky, nejde

o žádné nebezpečné a ve svých důsledcích nesocialistické jednání. Nelze ovšem na této úrovni zůstat a ztotožnit socialismus se společností, jejímž jediným nebo hlavním cílem je dohnat a předejít konzumní kapitalistickou společností ve všech úrovních a ve všech formách spotřeby, kterou nabízí a realizuje jako společnost ryze peněžní a orientovaná na efekt zisku.

2. Není plně socialistické a je v podstatě v rozporu se socialistickou morálkou i základními hodnotovými a kulturními orientacemi socialismu, když jednotlivce učiní veškerým smyslem svého snažení a jednání jen a jen hromadění materiálních statků, když veškerá činnost a energie je zaměřena jen na tento cíl. Jde o jednostrannou, ba přímo hypertrofovanou tendenci, o redukci života jen na jeden základní a přitom omezený a přízemní cíl. Tuto tendenci je možné do jisté míry a do jisté doby pochopit a částečně také ospravedlnit jako dočasnou, jednostrannou a spíše živelnou reakci na zkušenosti let bídy a nedostatku, na válečné a ještě i poválečné strádání či omezení spotřeby. Psychologicky lze pochopit, že určitá část občanů naší společnosti může takto jednat pod vlivem dřívějších zkušeností včetně citových úvah o tom, že vysoký a samoučelný materiální věcný standard je jakousi kompenzací za minulost, nebo demonstraací jednoduchého ale působícího postoje – ať si naše děti dopřejí v hojnosti a nadbytku, co nám nebylo dopřáno. Jestliže se však tento přístup stane smyslem celého života, základní a jedinou hodnotovou orientací, pak i když není v rozporu se socialistickým právem, je přece jen určitou jednostranností, a tím i deformací. Je proto v rozporu se socialistickou morálkou i se základními cíli rozvoje socialistické společnosti jako celku i každého jednotlivce v této společnosti. Proti této tendenci nelze bojovat zákazem, trestem, nýbrž všestrannou výchovnou prací a současně zdůrazňováním bohatších, všestrannějších a hlubších socialistických hodnotových, ideových a morálních orientací.

Jednostrannost uvedená pod tímto bodem má ještě jeden závažný aspekt, jde totiž o výsledky určité aktivity a její vnitřní motivaci. Když někdo vykonává svou práci rád, s vědomím souvislosti své činnosti s úsilím celé společnosti, když je pro něj práce potřebou i seberealizací, dociluje z hlediska objektivního výsledku třeba téhož jako ten, kdo dělá určitou práci pro výdělek, protože je lépe placená, a je v podstatě ovlivněn jen prostou materiální zinteresaností. Výsledek je u obou, pokud pracují stejně a v souladu s požadavky, týž, přesto však není v socialistické společnosti lhotejně, jakou kdo má vnitřní morální a navíc i společenskou motivaci. V souvislostech celospolečenských, ale i pro rozvoj jednotlivce je důležitá i morální motivace, uvědomění si celospolečenských souvislostí vlastní práce i chápání vlastního výkonu jako osobního příspěvku k rozvoji sebe, ostatních i celé společnosti. Proto i když občané socialistické společnosti jako dva

jednotlivci mohou mít objektivně stejnou hmotnou úroveň a vlastnit přibližně tytéž věci, přesto se jako lidé, jako osobnosti dosti podstatně odlišují. A tento rozdíl v subjektivní motivaci, v postoji k zájmům společnosti i k vlastní činnosti je v socialistické společnosti důležitý, významný a nezanedbatelný. Nejde tedy jen o množství věcí, o úroveň konzumu, nýbrž i o to, co je za tím, jaký svět vnitřního bohatství nebo chudoby, omezenosti či aktivní uvědomělosti jednotlivce.

3. S problematikou uvedenou pod předcházejícím bodem úzce souvisí další jednostrannost a ochuzující přízemní přístup, který je právě typický pro ty jednotlivce, kteří projevují snahu mít, hromadit a získávat předměty, věci a statky materiální potřeby. Je to možný, odmítavý, omezený, přezíravý, nebo podceňující vztah k jiným hodnotám než materiálním, odmítání vědy, kultury, vzdělání, talentu, vlastní aktivity v těchto oblastech nebo vlastního aktivního vnímání a aktivního konzumu statků, jež produkují tyto oblasti lidské tvorby. V jiné, další variantě sice můžeme najít uznávání významu a důležitosti i nemateriálních statků a předmětů pro jednotlivce, jde však o pouhé pasivní, ryze vnější nebo rutinované způsoby kulturní spotřeby. Jde o napodobování, snobské a demonstrativní, nebo o módní přijetí kulturního a uměleckého konzumu, kdy umělecké, kulturní dílo není prožíváno, vnitřně pochopeno jako něco, co jednotlivec potřebuje, postrádá nebo musí mít pro svůj vlastní vývoj, pro své obohacení nebo vnitřní uspokojení. Tento pasivní konformní přístup ke kulturní a umělecké tvorbě má blízko k tendencím komercializace kultury a takzvané masové kultury, která je typická pro kapitalistické země. Ohlasy a náznaky komercializace kulturní tvorby i kulturního konzumu u nás jsme mohli zaznamenat již před rokem 1968 a zvláště pak v krizových letech 1968 – 1969 a lze je bez zjednodušování chápat jako důsledek živelného tlaku maloměšťáctví a konzumního pojetí socialistické kultury včetně druhé stránky téhož jevu – bezzásadového podléhání těmto tlakům a ustupování z ideových pozic socialistické kultury a socialistického umění.

4. Dalším projevem tendencí ke konzumnímu pojetí socialismu je snaha hromadit a mít věci materiální a kulturní spotřeby nikoli proto, že obohacují a rozvíjejí lidské vlohy, schopnosti a talent, že slouží člověku, který je nad tím, co má a vlastní, nýbrž pro vlastnění a hromadění věcí kvůli druhým i pro měření sebe sama i druhých podle množství věcí, které vlastní. Zde jednoznačně probleskuje v podstatě buržoazní hodnocení člověka jen podle toho, co a kolik má, co demonstrativně předvádí, aby dohnal, předčil a zahanbil druhé, kteří nestačí v tomto konkurenčním demonstrativním způsobu spotřeby. Když se začne význam a hodnota člověka měřit ne tím, co umí, dovede, zná, co vykoná, co znamená pro druhé i společnost, nýbrž podle toho, kolik a co má, pak věci, jejich množství a okázalé před-

vádění se stávají náhražkou, protézou chudé, vnitřně prázdné a omezené osoby. Jde o demonstrativní konzum, který popsal T. Veblen u americké buržoazie³⁾ nebo který je znám ještě z dob, kdy aristokracie zdůrazňovala mimo jiné vnějšími atributy okázalé demonstrativní spotřeby své privilegované, zvláštní a výsadní postavení. V socialistické společnosti jsou prvky demonstrativní okázalé spotřeby zcela jasně demonstrací buržoazní a také maloburžoazní mentality, která vždy pokulhávala za vzory vyšších tříd ve spotřebě.

5. Konzumní pojetí socialismu je nutně doprovázeno nezájmem o rozvoj vlastní osobnosti (tu nahrazuje hromadění věcí a okázalý demonstrativní konzum) i o rozvoj ostatních a celé společnosti. Lidé, kteří holdují konzumnímu pojetí socialismu, jsou většinou lidé společensky pasivní, jejich veškerá aktivita se omezuje na odpracování „nucené“ práce pro společnost a pak se uzavírají do individualistické, omezené, egoistické skořápky vlastního konzumu. Znají jen sebe a svou rodinu, druzí lidé jsou chápáni jen jako nástroje možných vlastních úspěchů nebo jako ti, kdo překážejí v dalším hromadění a vlastnění demonstrativně konzumovaných a na odív vystavovaných věcí. Důležití jsou jen ti, kdo mohou přispět k osobnímu prospěchu nebo jsou srovnatelní ve spotřební konkurenci jako možné vzory hodné k následování, nebo jako ti, kdo zaostali a již nejsou s to s nimi soutěžit. Člověk konzumního zaměření nerozvíjí svou vlastní osobnost, a tak nic pro druhé lidsky hodnotného nemůže dát, nepřispívá výrazně ve volném čase ke společnému dílu a obvykle i svou vlastní práci chápe jen jako nutnost, kterou musí pro socialismus odsloužit, pokud ji nezneužívá k osobnímu prospěchu a nemorálnímu a často protizákonnému obohacování. Nechápe svou práci jako aktivní příspěvek pro ostatní, pro celou společnost, pro vznešené a humánní cíle. Chápe své jednání i pracovní činnost čistě instrumentálně, utilitárně a individualisticky. Člověk konzumního zaměření považuje spoluobčany, kteří se vzdělávají, aktivně vnímají a vytvářejí ve svém volném čase další hodnoty pro rozvoj své osobnosti i pro ostatní, za lidi nerozumné, kteří ještě nepochopili nebo nejsou s to pochopit, v čem je základ a smysl žití. Považuje ty, kdo se ve volném čase angažují pro rozvoj své osobnosti i pro společnost, za lidi bláhové a naivní, jejich aktivitu, která je mu osobně cizí a protivná, nechápe a oceňuje ji jako nižší druh činnosti těch, kdo ještě nejsou tak chytří a vypočítaví, aby správně dovedli využít a zneužívat vymožeností socialismu.

Proti konzumnímu pojetí socialismu vytyčuje socialistická společnost své hlubší, všestrannější ideály, hodnoty a cíle. Poukazuje na to, že dějinným smyslem a cílem socialismu není dohnat a předejít kapitalismus

³⁾ T. Veblen, *The Theory of Leisure Class*, London 1924.

v kultu a fetiši demonstrativní spotřeby materiálních statků. Vždyť není pravdou, že kapitalistická konzumní společnost představuje vládu trhu a spotřebitele nad výrobou. Právě naopak, rozbujelá, samoučelná a principu zisku podrobená a plýtvající masová konzumace je produktem živelného mechanismu nadvlády výroby monopolů a koncernů a mnohdy i nadnárodních společností nad člověkem jako spotřebitelem i občanem. Jde o živelný proces samoučelného a nikdy neukončeného produkování a vyvolávání i vnucování potřeb, nejen reálných a nutných, nýbrž i potřeb, které mechanismus kapitalismu za pomoci všech nejrafinovanějších poznatků sociologie, sociální psychologie, „vědeckého marketinku“ a „vědecké“ reklamy doslova vnucuje a uměle vyvolává. Dochází nejen k nekonečnému koloběhu, protože ten, kdo učinil smyslem svého jednání a snažení hromadění věcí a předmětů, není nikdy plně uspokojen a nikdy nemá dost, nýbrž i k masovému plýtvání, mrhání a ke znehodnocování přírody, surovin, materiálu i lidské práce pro vnější vynucené a umělé potřeby.

Socialismus neusiluje o to dohnat kapitalismus v této zběsilé a nikdy nekončící spotřební horečce. Nejde mu jen o růst materiální životní úroveň a o všestranný růst a uspokojování jakýchkoli potřeb. Jde mu o vytváření a kultivaci lidských potřeb, o jejich lidský smysl i formu a o vytváření dalších mimomateriálních hodnot. Kromě základních sociálních jistot, lidských práv a vymožeností, které socialismus dává, mu jde o prosazení všech nejvyšších hodnot a ideálů, o prosazení nejvyšší etiky v mezilidských vztazích, o pěstování a rozvíjení potřeb a vztahů výrazně lidských, člověka i společnost obohacujících a podněcujících.

Socialismus a komunismus lze skutečně budovat tak, že není nutné hlásat a opěvovat chudobu a askezi jako ctnost a rovnostářství jako neatraktivní a odpuzující program pro každého jednotlivce. Proti asketismu, rovnostářství, šedivé a nudné představě života za socialismu jako v továrním nebo kasárenském systému není třeba přijímat ideál vnějšího pozlátka kapitalistické konzumní společnosti se všemi ochuzujícími a redukcujícími důsledky, které z přehnané, jednostranné a samoučelné spotřeby vyplývají.

Socialismus může a musí rozvíjet i nadále materiální a kulturní úroveň pracujících, zlepšovat a dohánět tam, kde jsou mezery a nedostatky ve spotřebě a současně může a musí, jak ukazuje dosavadní praxe, rozvíjet všechny další úrovně socialismu, které přispívají k rozvoji společnosti jako celku i každého aktivního jednotlivce v tomto celku. Jde právě v této souvislosti o vytváření celkového socialistického způsobu života tak, jak to umožňují výsledky a úspěchy dosavadního vývoje, jde o komplexní využití předností a možností, jež dává budovaná rozvinutá socialistická společnost.

Prosazování základních principů socialistického způsobu života je možné bez důsledného a systematického boje proti maloměšťáctví a konzumnímu pojetí socialismu. Boj proti maloměšťáctví a konzumnímu pojetí socialismu je jednou z podmínek úspěšného utváření socialistického životního stylu jako procesu záměrné společenské syntézy materiálních a duchovních životních forem, které spočívají na celkové opěrné bázi socialistického způsobu života, jako procesu vytváření, uspokojování a kultivace lidských potřeb v souladu zájmů jednotlivce se zájmy společenskými, s pochopením primární podmíněnosti socialistického životního stylu i socialistického způsobu života socialistickým způsobem výroby materiálních statků.

К КРИТИКЕ ОБЫВАТЕЛЬЩИНЫ И ПОТРЕБИТЕЛЬСКОГО ПОНИМАНИЯ СОЦИАЛИЗМА

Резюме

Еще XIV съезд КПЧ выдвинул важную задачу – в борьбе против мелкобуржуазного потребительского понимания социализма развивать все стороны социалистического образа жизни.

Для правильного понимания обывательщины и её главных проявлений необходимо исходить из теоретического анализа мелкой буржуазии, изложенного в трудах Маркса, Энгельса и Ленина. Это касается прежде всего противоречивости, двурушничества и неустойчивости мелкой буржуазии как в области экономики, так и в политике, идеологии, нравственности и социальной психологии. Эти основные методологические и теоретические принципы классиков послужили основой для выявления роли чешской мелкой буржуазии. Основу проявлений обывательщины составляет относительно многочисленная группа людей, принадлежавших к мелкой буржуазии, и к ней примыкающих других групп. Извне, кроме того, действуют давления и влияния капиталистической пропаганды, психологическая и идеологическая борьба капитализма против социализма, которая ориентируется, в частности, на подстрекательство и возбуждение обывательских настроений, отношений и предрассудков.

Выразительные мещанские черты свойственны и тенденции потребительской деформации социализма, сопровождаемой еще и другими отрицательными свойствами мелкой буржуазии, а именно, стремлением использовать и злоупотреблять социализм для своих обыденных и ограниченных целей потребления. Потребительское понимание социализма представляет собой редукцию социализма на накопление и потребление материального имущества и содержания; жизнь в таком понимании редуцируется на единственный смысл и одну цель, значит, на демонстративное потребление ради престижа, на пассивное или равнодушное отношение к культуре, искусству, образованию, развитию собственной личности, на отказ от труда ради других и ради общества, на самодовольный эгоизм, на уход в сферу частной жизни и частных наслаждений.

Развитие всех основных и существенных черт социалистического образа жизни требует систематической критики и систематической борьбы против обывательщины и потребительского понимания социализма а также критики его образца – современного капиталистического общества с его культом массового потребления, являющегося самоцелью.

ZUR KRITIK DES KLEINBÜRGERTUMS UND DER KONSUMAUFFASSUNG DER SOZIALISMUS

Zusammenfassung

Schon der XIV. Kongreß der KPTsch hat eine wichtige Aufgabe betont – im Kampf gegen die kleinbürgerliche Konsumauffassung des Sozialismus alle Faktoren der sozialistischen Lebensführung zu mobilisieren.

Will man das Kleinbürgertum sowie seine Ausdruckbasis richtig begreifen, muß man von der theoretischen Analyse des Kleinbürgertums ausgehen, wie sie Marx, Engels und Lenin dargebracht haben. Es handelt sich vor allem um die Zwiespältigkeit, Doppelseitigkeit und Wankelmütigkeit der Kleinbourgeoisie sowohl in ökonomischer als auch in politischer Sphäre, in Ideologie, Moral und sozialer Psychologie. Die genannten fundamentalen methodologischen und theoretischen Aspekte der Klassikes werden hier an Rolle der tschechischen Kleinbourgeoisie appliziert. Die Wirkung des Kleinbürgertums ist von einer relativ zahlreichen Menschengruppe aus den Reihen der ehemaligen Kleinbourgeoisie bedingt sowie der an sie angeschlossenen Gruppen. Von außen her sind folgende Einflüsse zu nennen: Druck und Einfluß der kapitalistischen Propaganda, psychologischer und ideologischer Krieg des Kapitalismus gegen den Sozialismus; ein Krieg, der in erster Reihe auf Schüren und Beleben von kleinbürgerlichen Stimmungen, Haltungen und Vorurteilen ausgerichtet ist.

Prägnante Charakterzüge weist auch die Tendenz zur Konsumdeformation des Sozialismus, die von einer weiteren negativen Eigenart der Kleinbourgeoisie begleitet wird – nämlich von Bestrebungen, den Sozialismus für ihre kleinliche und beschränkte Auffassung von Verbrauch auszunützen und zu mißbrauchen. Die Konsumauffassung des Sozialismus ist eine Reduktion des Sozialismus zu Aufspeicherung und Verbrauch von materiellen Gütern und Genüssen; sie ist eine Reduktion des Lebens zu einem einzigen Lebensziel und -sinn. Sie bedeutet Prestigeverbrauch, passives oder gleichgültiges Verhältnis zu Kultur, Kunst, Bildung, Entfaltung eigener Persönlichkeit; sie bedeutet auch die Weigerung, für Mitmenschen und Gesellschaft zu arbeiten, einen selbstgefälligen Egoismus, das Sich-zurückziehen in die private Sphäre, in den privaten Genuß.

Alle fundamentale und wesentliche Charakterzüge der sozialistischen Lebensweise zu entfalten heißt, eine systematische Kritik auszuüben und einen systematischen Kampf gegen das Kleinbürgertum und die Konsumauffassung des Sozialismus zu führen sowie die Vorbilder dieser Auffassung – die gegenwärtige kapitalistische Gesellschaft mit ihrem Kult des Massenverbrauchs als Selbstzweck – zu kritisieren.

M. MANOVÁ

ROZVOJ OSOBNOSTI V PODMÍNKÁCH SOCIALISTICKÉHO ŽIVOTNÍHO ZPŮSOBU

„Životní způsob“ je stále aktuálnější pojem, který se stává důležitou součástí kategoriálního aparátu soudobé sociologie. S tímto pojmem operuje sociologie marxistická i nemarxistická a v posledních několika letech se pojem životní způsob objevuje stále častěji na stránkách vědeckých publikací. Zabývají se jím samostatné monografické práce, časopisecké články, probíhají diskuse, jež se snaží o vyjasnění tohoto pojmu, o jeho jednotný obsah a o jednotný přístup k tomuto sociálnímu jevu.

V současné, zvláště buržoazní sociologii se pojem životní způsob někdy ztotožňuje s pojmem životní standard nebo životní styl. O vymezení těchto pojmů se pokusil např. G. J. Glezerman. Poukazuje na neoprávněnost jejich ztotožňování. Kategorii životní způsob pokládá za „kategorii širší a obsažnější nežli pojem životní standard, který je kategorií ekonomickou.“¹⁾ Životní standard bývá vyjadřován převážně kvantitativními ukazateli, zatímco životní způsob zahrnuje i kvalitativní charakteristiku podmínek a forem životní činnosti člověka. Pojem životní způsob je rovněž mnohem obsažnější a bohatší nežli pojem životní styl, který je obvykle interpretován jako objekt individuální volby člověka. Podle názoru amerického futurologa Alvina Tofflera je mnohotvárnost životního stylu to nejdůležitější, co charakterizuje „století vědeckotechnické revoluce“. Jiní buržoazní sociologové naopak upozorňují na stejný životní styl či způsob, na standardizaci, která je, jak uvádějí, charakteristická pro současnou industriální společnost, a soudí, že tato uniformita a standardizace přispívá k překonávání třídních antagonismů. Většina nemarxistických sociologů se snaží oddělit životní způsob od třídní příslušnosti člověka. Ve společnosti rozdělené na třídy však nemůže existovat jednotný životní způsob příslušníků antagonistických tříd.

Mnohé teoretické otázky spojené s analýzou životního způsobu byly

1) *Lebensweise, Kultur, Persönlichkeit*, Berlin 1975, str. 8.

svého času osvětleny již zakladateli marxismu. V Ekonomicko-filozofických rukopisech z roku 1844, v Německé ideologii, v Kapitálu, v Postavení dělnické třídy v Anglii a dalších spisech věnovaných speciálním otázkám zkoumání zákonitostí společenského vývoje jsou obsaženy i jisté aspekty problému životního způsobu. V Ekonomicko-filozofických rukopisech Marx zkoumá některé prvky životního způsobu ve spojitosti s otázkou odcizení. V Německé ideologii se K. Marx a B. Engels zabývají otázkou životního způsobu v nerozlučném sepětí s výrobním způsobem, s materiálními podmínkami života společnosti. Tento princip je nejúplněji rozvinut v Kapitálu, kde spolu se zkoumáním obecných zákonitostí formování, rozvoje a vystřídaní kapitalistické společenskoekonomické formace K. Marx analyzuje i základní komponenty životního způsobu tříd v kapitalistické společnosti. A konečně klasickým příkladem zkoumání životního způsobu jedné společenské třídy v konkrétní zemi je práce B. Engelse Postavení dělnické třídy v Anglii, v níž podal vynikající sociologickou analýzu životního způsobu průmyslových dělníků Anglie první poloviny 19. století.

Jako strukturní prvky určující obsah životního způsobu Engels vyčlenil pracovní podmínky, výši mzdy, úroveň vzdělání, úroveň kultury, morální úroveň, zdravotní stav, bytové podmínky, kvalitu stravy a oblékání. Engels dospívá k závěru, že životní způsob dělníků je určován celým souhrnem objektivních faktorů, nikoli jedním faktorem. Tento závěr má prvořadý význam pro zkoumání životního způsobu v dnešní době.

Domníváme se, že pojem životní způsob je nutno analyzovat z historického hlediska. Pro každou společenskou formaci je typický jistý životní způsob. Zahrnuje podmínky každodenního života lidí, pracovní proces i mimopracovní čas a jeho náplň, společností přijaté chování a všechny formy životní činnosti člověka. Nelze souhlasit ani s takovým chápáním pojmu životní způsob, jak se vyskytuje v některých pracích nemarxistických sociologů a filozofů, podle něhož je součástí životního způsobu pouze život osobnosti mimo výrobní proces.

Životní způsob naopak nutně souvisí s určitým způsobem výroby, můžeme dokonce říci, že je jím koneckonců určován, ovšem je třeba si uvědomit, že jím není určován bezprostředně, nýbrž zprostředkovaně. Některé stránky životního způsobu přímo souvisejí s výrobními silami a v současném období vědeckotechnické revoluce se stále mění. Jiné stránky životního způsobu jsou spjaty s výrobními vztahy, nikoli však přímo s výrobními silami. Při zkoumání životního způsobu musíme mít rovněž na zřeteli, že kapitalistický výrobní způsob produkuje odlišný výrobní způsob u protikladných tříd, kdežto socialistický výrobní způsob naopak přispívá k postupnému formování jednotného životního způsobu pro všechny členy společnosti. Na životní způsob působí také národní zvláštnosti,

je ovlivňován politickým zřízením, které prakticky vyjadřuje každodenní život lidí.

Důležitým strukturním prvkem životního způsobu je kategorie činnosti. Tuto kategorii pokládají klasikové marxismu za ústřední při vymezování způsobu života.²⁾ Nejdůležitější formou činnosti je pracovní činnost, formy její sociální organizace, její sociální význam pro společnost, způsob, jakým lidé tráví volný čas, formy uspokojování jejich materiálních a kulturních potřeb. Životní způsob člověka zahrnuje také formy jeho účasti na politickém a společenském životě vůbec. Je známo, že společenské zřízení může ovlivňovat a rozvíjet sociální aktivitu osobnosti, může ji však také brzdit, potlačovat a vyvolávat pasivitu. Z toho vyplývá, že stupeň sociální aktivity nebo pasivity osobnosti je nejdůležitějším parametrem pro charakteristiku společenského zřízení.

K nejdůležitějším prvkům životního způsobu patří především pracovní podmínky lidí, jejich životní podmínky, včetně využívání volného času a forem rodinného života, vzájemný vztah mezi osobním a společenským životem, formy společenské činnosti lidí. Životní způsob lidí tedy ovlivňuje také stupeň vývoje jejich duchovní kultury a jejich světový názor. To se odráží v charakteru a růstu duchovních potřeb, ve stupni jejich mnohotvárnosti. Kultura je pojmána jako měřítko pro normy, zvyklosti a pravidla chování. Životní způsob tedy zahrnuje prvky jak materiálního, tak i duchovního života společnosti.

Existuje vztah mezi životním způsobem a způsobem myšlení lidí. Je to vztah složitý, zprostředkovaný. Ekonomické vztahy určují zájmy, ty zase vyvolávají odpovídající stimuly, vzniká jakýsi spojovací článek, který působí na myšlení lidí a na utváření jejich mravního vědomí.

Normativní hodnotová struktura mravních norem, principů a ideálů je základem, který umožňuje hodnotit proces sociálních změn, i nástrojem, pomocí něhož lze dosáhnout identity společenských a osobních zájmů, řešit konfliktní situace, je jakýmsi regulátorem sociálního života.

Na pojem životní způsob je v poslední době upřena pozornost zejména marxistických sociologů. Čím lze vysvětlit tuto neobyčejnou aktuálnost pojmu životní způsob, jakou důležitost má tento pojem zvláště pro marxistickou sociologii? Příčin je několik. Plánovité, uvědomělé budování socialistické společnosti, a tudíž i adekvátního životního způsobu vyžaduje důkladné studium objektivních zákonitostí společenského vývoje. Zna-

²⁾ Srv. K. Marx – B. Engels, *Spisy*, sv. 3, Praha 1958, str. 35.

lost zákonitostí socialistického životního způsobu je nutná pro efektivní plánování a řízení procesů společenského života v jeho nejrůznějších projevech.

Teoretická analýza socialistického životního způsobu nabývá velkého významu v době, kdy probíhá ideologický boj dvou světových společenských protikladných systémů, i pro vědeckou kritiku propagandy amerického životního způsobu, kritiku společnosti, která se sama nazývá „společností hojností“.

A konečně pojem životní způsob vystupuje s novou naléhavostí v souvislosti s vědeckotechnickou revolucí jako názorné vyjádření humanistické alternativy vědeckotechnické revoluce v zemích se socialistickým společenským zřízením, které umožňuje vytvořit takovou společnost, v níž by se člověk rozvíjel jako svobodná, tvořivá, všestranná bytost.

Soustředíme se zejména na pojem životní způsob a jeho analýzu v některých sociologických publikacích marxistických sociologů, na socialistický životní způsob a na možnosti svobodného rozvoje osobnosti v podmínkách socialistického životního způsobu.

V sovětských pracích se pojem životní způsob analyzuje z různých hledisek. Autoři se snaží odstupňovat důležitost jednotlivých strukturních prvků, které tvoří obsah tohoto pojmu. Bylo vysloveno mnoho různých definic, v nichž se obsah pojmu životní způsob určuje pomocí pojmů „činnost“, „životní činnost“, „chování“,³⁾ v mnohých definicích se akcentuje „stabilní způsob reprodukování a uspokojování sociálních potřeb“,⁴⁾ v jiných je životní způsob charakterizován objektivními podmínkami, sociálně ekonomickými vztahy a formami kultury,⁵⁾ či nazírán jako podstatný moment v charakteristice určité společenskoekonomické formace.⁶⁾

Problematika životního způsobu velmi zaujala i sociology v ČSSR. Sociologický časopis je už po několik let tribunou jejich názorů a stanovisek k otázkám životního způsobu.⁷⁾ Na toto téma se rozvinula diskuse

³⁾ Srv. V. I. Bolgov, *Úvoj a sblížování činnosti sociálních skupin rozvinuté socialistické společnosti*, SČ 4/1976, str. 403. – N. S. Mansurov, *Teoretickéjše predposylki postrojenija modelej obraza žizni*, Sociologičeskije issledovanija 2/1974.

⁴⁾ Srv. L. A. Gordon, E. V. Klopov, *Čelovek posle raboty*, Socialnyje problemy byta i vnerabočego vremeni, Moskva 1972, str. 15. – S. T. Strumilin, E. J. Pisarenko, *Socialističeskij obraz žizni. Metodologija issledovanija*, Voprosy filosofii 12/1974, str. 27.

⁵⁾ Srv. V. I. Dobrynina, *Analiz ponjatija „obraz žizni“ i jego gnoseologičeskije funkcii*. Meždunarodnyj kollokvium po socialnoj psihologii. Tbilisi 1970. – I. V. Bestužev-Lada, *Prognozirovanije obraza žizni (nekotoryje metodologičeskije problemy)*. Sociologičeskije issledovanija 2/1974, str. 60. – G. J. Glezerman, *Lenin i formirovanije socialističeskogo obraza žizni*. Kommunist, 1/1974, str. 106. – M. N. Rutkevič, *Obzor doklada Razvitije socialističeskogo obraza žizni*. Voprosy filosofii, 3/1975, str. 151.

⁶⁾ Srv. N. S. Mansurov, T. K. Kasumov, *Metodologičeskije problemy izučeniya socialističeskogo obraza žizni*, Filosofskije nauki, 6/1975, str. 3.

⁷⁾ Srv. např. monotematické číslo Sociologického časopisu věnované otázkám životního způ-

v rámci jednotlivých sociologických pracovišť i na širší platformě.⁸⁾ Vycházejí i větší monografické práce, které se snaží přispět k osvětlení a dalšímu rozpracování tohoto pojmu.⁹⁾

Stejně jako se diametrálně liší socialistický systém od systému kapitalistického, liší se i životní způsob v těchto protikladných systémech. Ba dokonce protikladnost obou systémů se „právě nejkomplexněji, nejúplněji projeví v životním způsobu všech sociálních subjektů.“¹⁰⁾

Domníváme se, že životní způsob za socialismu je možno úspěšně analyzovat jen tehdy, když se analýza bude opírat o základní principy historického materialismu. *Socialistický životní způsob* je založen na socialistických politických a ekonomických vztazích, v nichž pracující budují svůj život a socialistické společenské vztahy. Obsah a charakter socialistického životního způsobu je určován socialistickým způsobem výroby a třídním charakterem socialistické společnosti.

Objektivními předpoklady rozvoje socialistického životního způsobu jsou existující ekonomické a politické vztahy, jejichž struktura je taková, že přispívají k identitě osobních a společenských zájmů. Utváření jednotného životního způsobu je tudíž historickým úkolem, který může v průběhu vývoje splnit jen socialismus, neboť zde nejsou antagonistické třídy, po-

sobu, které je uvedeno statí B. Filipcové a J. Filipce, kteří se největší měrou podílejí na publikacích z této oblasti, ve spolupráci s polským sociologem T. Jaroszevským *Různoběžky způsobu života*. Dále do tohoto čísla přispěli F. Hronský, *K výzkumu socialistického způsobu života a jeho vztahu k výzkumu životnej úrovně*. J. Večerník, *K problémům konceptualizace socialistického životního stylu*; O. Ronisová, *Několik úvah k problematice formování socialistického životního stylu a jeho podmínek*; M. Huláková, *Teoretické problémy volného času*; V. Fišerová, *Rodina – pospolitost volné chvíle*; M. Mrkosová, *Některé aspekty volného času v sociologickém výzkumu osobnosti učitele*. SČ 3/1972. Dalším monotematickým číslem přinášejícím problematiku životního způsobu je SČ 4/1976. Obsahuje příspěvky V. Cirbese, *K otázce plánovitosti a uvědomělosti v procese formování socialistického způsobu života*; J. Filipce, *Socialistický humanismus a životní způsob*; M. Hulákové, *Utváření socialistického způsobu života a změny sociálně třídní struktury*; M. Pittnera, *Růst subjektivního činitele a vědeckého řízení za socialismu*. Otázkám životního způsobu je věnováno mnoho dalších statí v SČ, např. M. Huláková, *Utváření socialistického životního způsobu a vzdělání v období vědeckotechnické revoluce*; F. Zich, *Lesní dělníci, jejich životní způsob a místo v rámci dělnické třídy*, SČ 5/1973; O. Šulc, *K možnostem prognostického přístupu při výzkumu socialistického způsobu života*, SČ 6/1973; J. Filipce, *Životní způsob a vzdělání*, SČ 3/1974 aj.

⁸⁾ Kolegium pro filozofii a sociologii věnovalo své 5. řádně zasedání otázkám životního způsobu v socialistické společnosti. Srv. zprávu o tomto zasedání SČ 6/1974, str. 669. Otázky životního způsobu byly projednávány na VII. sovětsko-československém sympoziu aj.

⁹⁾ K nejvýznamnějším pracím patří obsáhlé dílo B. Filipcové a J. Filipce *Různoběžky života*, Praha 1976.

¹⁰⁾ F. Charvát, *Teorie sociální struktury a struktura sociálních teorií*, Praha 1975, str. 279.

stupně mizí protiklad mezi městem a vesnicí, mezi duševní a fyzickou prací a všechny sociální třídy se stále více sblíží. Utváření jednotného životního způsobu však neznamená nivelizaci, nýbrž naopak příznivé podmínky pro rozvíjení individualit. Socialismus obohacuje život člověka, naplňuje ho tvůrčím obsahem. To se přirozeně neděje automaticky, ale dlouhodobou uvědomělou činností všech členů společnosti. Tuto identitu však nelze chápat jako mrtvou totožnost, kde nejsou žádné rozpory a konflikty. Sociologové z NDR správně poznamenávají, že „identita osobních zájmů a potřeb společenského vývoje je dynamický proces, v němž neustále vznikají nové potřeby, nové zájmy a nové rozpory“.¹¹⁾ Často mají rozpory objektivní charakter, když jednotlivci nestačí tempu sociálního vývoje a s menší efektivností využívají gigantických možností socialistického zřízení. Nelze nepřihlížet ani ke konfliktům, které souvisejí s osobními vlastnostmi lidí. Velká úloha při řešení konfliktních situací, při dosahování identity společenských a osobních zájmů připadá morálce. Jde zejména o otázku jejího praktického, účinného a aktivního charakteru.

Jaké jsou hlavní rozdíly mezi kapitalistickým a socialistickým životním způsobem? Domníváme se, že východiskem je protiklad mezi soukromým vlastnictvím kapitalistické společnosti a společenským vlastnictvím výrobních prostředků ve společnosti socialistické. S tím souvisí změna charakteru práce za socialismu. Z nucené práce se mění v práci plánovitě organizovanou. Mění se i její místo v životě společnosti. Práce se stává ctí člověka, což determinuje její společenské postavení.

Protiklad mezi buržoazním a socialistickým životním způsobem je protikladem mezi individualismem soukromého vlastnictví a socialistickým kolektivem. Socialistický životní způsob je proniknut kolektivismem, humanismem a internacionalismem. Tyto vlastnosti jsou nerozlučně spjaty. Socialismus překonává faktickou nerovnost národů a národností. Socialistický životní způsob překonává a mění životní způsob, který je dědičtím minulosti. Měřítko sociální zralosti nové společnosti lze spatřovat v tom, jak se prosadily normy a pravidla socialistického života společnosti v denní praxi lidí. Nad socialistickým životním způsobem se zamýšlí i L. I. Brežněv na XXIV. sjezdu KSSS. Ve svém referátu uvádí, že „morálně politické vlastnosti sovětských lidí se utvářejí celým socialistickým způsobem našeho života, veškerým děním ve společnosti“.¹²⁾

To ovšem neznamená, že ke všem změnám charakteristickým pro socialistickou společnost došlo najednou a automaticky. Budování socialismu je dlouhodobý, cílevědomý, postupný proces, který zasahuje všechny sféry ekonomiky, politiky, proniká do všech oblastí života lidí a vyvolává

¹¹⁾ *Lebensweise und Moral im Sozialismus*, Berlin 1972, str. 178.

¹²⁾ XXIV. sjezd KSSS, Praha 1971, str. 68.

v nich hluboké proměny. Mění se sociálně třídní struktura společnosti. V první fázi se likviduje soukromé vlastnictví, a tím je vytvořen předpoklad pro soustavné sblížování společenských tříd, neboť „všechny společenské třídy a vrstvy zakládají (přímo či zprostředkovaně) svůj život na výsledcích své vlastní práce.“¹³⁾ Revoluční akt zrušení kapitalismu jako vykořisťovatelského společenského systému však ještě neodstranil hluboké sociální rozdíly mezi jednotlivými třídami a vrstvami obyvatelstva. Důsledky tohoto aktu vložily pracujícím do rukou nástroj, s jehož pomocí lze postupně překonávat existující nerovnosti a cílevědomě krok za krokem budovat socialistický životní způsob, dosahovat stále větší homogeneity společnosti, poskytovat každému členu společnosti – socialistické osobnosti – stejné podmínky a stále větší možnosti individuálního rozvoje.

V dnešním vývojovém stadiu byl odstraněn antagonismus mezi třídami a probíhá proces sblížování mezi třídou dělníků a třídou družstevních rolníků. Mění se povaha práce, zejména v zemědělství, vytvářejí se velké zemědělské komplexy, charakter práce v zemědělství se maximálně blíží průmyslové velkovýrobě. V důsledku přeměny zemědělské výroby dochází také ke stírání podstatných rozdílů mezi městem a venkovem. Zvyšuje se produktivita práce a roste hmotná úroveň obyvatelstva. Zvyšuje se kvalifikace dělníků a rolníků, což způsobuje další homogenizační proces v oblasti překonávání rozdílů mezi duševní a fyzickou prací, mezi inteligencí, zvláště technickou, a třídou dělníků a družstevních rolníků. Všechny tyto procesy se postupně odrážejí i ve změnách v materiální a duchovní kultuře tříd a skupin. I zde dochází k menší diferencovanosti. Socialistický životní způsob nabývá nových kvalit, které se projevují v postupné homogenizaci, pokud jde o celkovou úroveň, zároveň však i diferencování směrem k osobnosti, která bude mít stále větší možnost širokého rozvíjení.

Významnou specifičností socialistického životního způsobu, požímaného z hlediska sociální organizace, je zprostředkování sociálních vztahů mezi společností a kolektivem. Nikoli společnost a suma jednotlivých individuí, nýbrž společnost – kolektiv – osobnost je typickou strukturou sociálních vztahů. Individuum se vždy projevuje jako člen kolektivu a nějaké organizace. Kolektiv, zvláště pracovní, má velký vliv na formování osobnosti, na utváření socialistických vlastností individua. Péče společnosti o člověka je realizována prostřednictvím kolektivu. Vytváření socialistického životního způsobu mimo kolektiv si vůbec nelze představit. Proto je zkoumání činnosti jedince a kolektivů „jednou z podmínek hlubokého poznání (a tím i řešení) problémů vyšší sociální homogeneity, zajištění všestranného a

¹³⁾ Blanka Filipcová, *Utváření socialistického způsobu života a změny sociálně třídní struktury*, SČ 4/1976, str. 380.

harmonického rozvoje osobnosti a rozvoje socialistického způsobu života i jeho přerůstání v komunistický způsob života^{.14)} Socialistický životní způsob tak přispívá k uskutečňování velkého cíle, k němuž socialismus směřuje: zajištění nejvyššího blaha a svobodných, všestranně rozvinutých členů společnosti.

Při analýze procesu *formování člověka* vycházíme především z Marxovy teze, že podstata člověka není nějaké abstraktum vlastní jednotlivému individuu, nýbrž souhrn všech společenských vztahů. Marxův člověk je produktem společnosti, jejím dílem, výtvozem. Je v určitém zvláštním smyslu funkcí společenských vztahů. Marxova originalita však spočívá v tom, jak klade a odpovídá na otázku vzniku a rozvoje společenského člověka. Odpověď nalézá v oblasti lidské práce a praxe, kterou chápe jako jednotu přetváření a sebepřetváření. To znamená, že společnost utváří člověka, ale na druhé straně že i sama společnost je produktem vzájemného působení lidí. Člověka tedy formují nejen objektivní podmínky, ale i jeho vlastní praktická činnost. Zkoumáme-li životní způsob, který zahrnuje i typ činnosti lidí, získáváme klíč k poznání jejich způsobu myšlení, k jejich psychologii.

Při sledování procesu utváření *socialistického typu osobnosti* je třeba zkoumat socialistickou společnost jako sociální prostředí osobnosti, člověka nazírat v systému ekonomických vztahů socialismu, v systému socialistické demokracie, je nutno řešit úlohu objektivních podmínek a subjektivního faktoru při změnách ve vědomí lidí, sledovat, jak se mění vzájemné vztahy lidí a přírody pod vlivem pokroku a vědy, všimát si utváření *nových rysů* socialistické osobnosti, k nimž patří zejména kolektivismus a internacionalismus, spojování obecného a individuálního, společenských a osobních zájmů v socialistickém typu osobnosti. Socialistický člověk, „nový člověk a jeho nový způsob života může vzniknout jen na základě spojení nových společenských vztahů s uplatňováním výsledků vědeckého poznání společnosti a přírody (včetně poznání povahy lidského myšlení a jednání), a to nejen ve výrobním procesu, ale v plánovitěm komplexním řízení společnosti jako celku“^{.15)} Vzniká nový typ dělníka, rolníka, intelektanta. Snad nejmarkantněji se změnila osobnost dnešního rolníka, pro něhož byl dříve charakteristický individualismus, izolovanost, lpění na půdě a majetku, sledování čistě osobních zájmů.

¹⁴⁾ V. I. Bolgov, *Úvoj a sblížování činnosti sociálních skupin rozvinuté socialistické společnosti*, SČ 4/1976, str. 403.

¹⁵⁾ B. Filipcová, J. Filipec, *Různoběžky života*, Praha 1976, str. 94.

S otázkou utváření socialistické osobnosti souvisí problém výchovy, cílevědomé působení na rozvoj osobnosti, charakter výchovného působení, výchova vztahu k práci jako k první životní potřebě, aktuální otázky ideově politické výchovy, a konečně otázka rozvíjení svobody a svobodné socialistické osobnosti.¹⁶⁾

Socialistický životní způsob poskytuje maximální prostor pro rozvíjení osobnosti. Idea, že člověk nemá být prostředkem, ale cílem společenského života, tento dávný sen filozofů, se uskutečnila za socialismu. Socialismus od základu změnil postavení lidí v systému společenských vztahů, změnil charakter jejich činnosti, vytvořil podmínky pro utváření socialistického typu osobnosti.

Při zkoumání problémů formování nového socialistického člověka je nutno přihlížet k celému komplexu nejrůznějších faktorů, jako je například společenské vlastnictví, práce v socialistickém podniku, rozdělování podle práce, politický život, právní řád aj. Je třeba mít na zřeteli zvláštní určující úlohu vlastnictví výrobních prostředků, neboť právě na základě vztahů vlastnictví vzniká celý systém ekonomických, politických a jiných vztahů. Vlastnictví výrobních prostředků rozhodujícím způsobem určuje produkt práce, a tedy i vztah lidí k práci, místo a úlohu ve společenské organizaci práce, příslušnost lidí ke kolektivu, k třídě, charakter jejich uvědomění a chování.

Jakým způsobem se odstranění soukromého vlastnictví výrobních prostředků a jeho nahrazení kolektivním a společenským vlastnictvím odrazilo na postavení pracovníků v systému výrobních, ekonomických vztahů, na jejich vztahu k produktu společné práce, na vztahu k vlastní činnosti i k jiným lidem, to je otázka, jejíž odpověď je zásadní pro charakteristiku socialistického typu osobnosti.

V podmínkách kapitalistického soukromého vlastnictví „předmět, který práce produkuje, její produkt, se proti ní staví jako nějaká *cizí bytost*, jako *moc nezávislá* na výrobcí.“¹⁷⁾ „Dělník se staví k *produktu své práce* jako k *cizímu* předmětu,“ staví se „cize vůči produktu své činnosti.“¹⁸⁾ „Práce je pro dělníka *vnější*, tj. nepatří k jeho podstatě,“ říká dále Marx, „svou prací neafirmuje sám sebe, nýbrž se popírá,“ zvnějšnění práce záleží v tom, „že mu v ní není dobře, nýbrž je v ní nešťasten, nerozvíjí v ní žádnou svobodnou fyzickou ani duševní energii, nýbrž moří svou tělesnost a ruinuje svého ducha. Proto se dělník cítí při sobě teprve vně práce a v práci se cítí vně sebe. Doma je, když nepracuje, a když pracuje, není

¹⁶⁾ Srv. G. L. Smirnov, *Sovětský člověk*, Praha 1975, str. 350.

¹⁷⁾ K. Marx, *Ekonomicko-filozofické rukopisy z roku 1844*, Praha 1961, str. 63.

¹⁸⁾ Tamtéž, str. 65.

doma.¹⁹⁾ Výrobní činnost je tedy jen prostředkem k životu člověka. Vztah člověka k vlastní činnosti je vztahem k něčemu cizímu, k něčemu, co mu nenáleží. Protože je člověk odcizen produktu své práce, své životní činnosti, své rodové podstatě, a tedy stojí sám proti sobě, je jeden člověk zároveň odcizen druhému a každý z nich je odcizen lidské podstatě. Ve skutečném životě se to projevuje v tom, že práce a produkt dělníka nepatří dělníkovi, ale kapitalistovi. Vzniká mezi nimi vztah nadvlády a podřízenosti. Přírozeným stavem tohoto vztahu je nepřátelství.

Vztah k produktu vlastní práce jako k něčemu cizímu a nepřátelskému, k práci jen jako k prostředku existence, antagonistický charakter vztahů mezi lidmi, to jsou podle Marxe základní charakteristiky, v nichž je shrnuto postavení pracujícího člověka za kapitalismu. Tyto vztahy se od základu mění s vítězstvím socialismu a upevněním společenského vlastnictví výrobních prostředků.

První a základní zvláštností postavení osobnosti v systému socialistických výrobních vztahů je skutečnost, že produkt práce náleží celé společnosti a že subjektem vztahů vlastnictví je socialistický stát jako představitel všech členů společnosti. Cílem výroby je uspokojování potřeb členů společnosti. Z toho plyne, že společenský zájem objektivně vystupuje jako zájem všech členů společnosti. Socialistická práce je kvalitativně odlišná od práce v kapitalismu. Zrušením soukromého vlastnictví skončilo odcizení dělníka od výrobních prostředků, pracovní síla přestala být zbožím. Změnil se nejen obsah práce, ale i vztah pracujícího k práci, dřívější odcizení práce bylo nahrazeno morálním uspokojením z práce, povinností ke kolektivu, změnily se představy lidí o osobní odpovědnosti, o občanském svědomí a pravdivosti, princip kolektivismu se stal prizmatem, jímž jsou nyní nazírány všechny kategorie socialistické morálky.

Společenská výroba není jen vytvářením věcí, jež uspokojují jisté potřeby. Existuje i duchovní výroba, která díky zrušení soukromého vlastnictví přestává být výrobou duchovního odcizení a stává se výrobou duchovního styku, jednoty, kolektivismu. „Náboženství, rodina, stát, právo, morálka, věda, umění atd.“, píše Marx, „jsou jen *zvláštní* způsoby výroby a podléhají jejímu obecnému zákonu. Pozitivní zrušení *soukromého vlastnictví* jakožto osvojení *lidského* života je proto pozitivním zrušením veškerého odcizení, tedy návratem člověka z náboženství, rodiny, státu atd. do jeho *lidského*, tj. *společenského* jsoučna.“²⁰⁾

Spolu s uspokojováním materiálních potřeb se rozvíjí i lidská osobnost a do popředí vystupují i daleko složitější duchovní potřeby. Tyto potřeby neznamenají potřebu věcí, ale jisté životní činnosti, která předpokládá

¹⁹⁾ Tamtéž, str. 66.

²⁰⁾ Tamtéž, str. 93.

aktivní seberealizaci osobnosti. Tvořivá práce se liší od práce odcizené tím, že člověk nachází radost nikoli pouze ve výsledku, ale přímo v procesu činnosti. Estetická potřeba krásy neznamená potřebu neomezeně vlastnit umělecké předměty. Rozvoj osobnosti jako subjektu práce je možno pochopit pouze ze změny charakteru práce v komunismu.

Socialistická práce je kvalitativně odlišná od práce v kapitalismu. Zrušením soukromého vlastnictví skončilo odcizení dělníka od výrobních prostředků, pracovní síla přestala být zbožím. Tyto přeměny se projevují i ve vztahu pracujících k práci. Objektivním ukazatelem nového vztahu k práci je například růst pracovní aktivity pracujících, zájem o výrobu, racionalizaci atd. Výzkumy sociologů v socialistických zemích, zejména v Sovětském svazu, přesvědčivě dokazují kvalitativní rozdíly v motivech pracovní činnosti dělníků v socialistických a v kapitalistických státech. V systému hodnotových orientací socialistického dělníka zaujímají důležité místo ideové motivy práce. Bylo by možno namítnout, že i v dnešních kapitalistických společnostech se lidé snaží mít práci, která by jim přinášela i morální uspokojení. Zpravidla se však neuvažuje o zainteresovanosti na společenských perspektivách výroby, což je naprosto přirozené, neboť dělník se necítí hospodářem v podniku, kde pracuje. Ani dělníkovi v socialistické zemi není lhostejná výše jeho výdělku a další osobní aspekty. Uvědomuje si však zároveň společenský význam své práce.²¹⁾

Socialismus jako první stupeň komunismu překonává specifické formy odcizení práce podmíněné existencí soukromého vlastnictví a vykořisťování člověka člověkem. Trvají však sociální jevy spojené s nedostatečně vyvinutou materiálně technickou základnou, rozdíly v tvůrčích schopnostech lidí jednotlivých profesí atd.

Odcizení se zcela ruší teprve za komunismu, který Marx chápe jako dovršený humanismus. „Komunismus jako pozitivní zrušení soukromého vlastnictví jako lidského sebeodcizení, a proto jako skutečné osvojení lidské podstaty člověka a pro člověka; proto jako naprostý, nyní už konečně uvědomělý a v rámci veškerého bohatství dosavadního vývoje uskutečněný návrat člověka k sobě jako společenského, tj. lidského člověka. Tento komunismus jako dovršený humanismus je totožný s naturalismem, je to opravdové vyřešení (Auflösung) roztržky mezi člověkem a člověkem, je

²¹⁾ Sovětský sociolog V. Šljapentoch ukazuje na konkrétním materiálu – na výzkumu, který uskutečnili leningradští sociologové mezi mladými dělníky leningradských závodů, že na první místo kladli dělníci charakter práce, teprve na druhé místo výši odměny. Větší zájem projevili mladí dělníci o kvalifikovanou práci, na první místo se dostala práce tvořivá a zajímavá. Srv. V. Šljapentoch, *Sociologija dlja vsech*, Moskva 1970, str. 127.

Tvůrčí charakter práce rozhodl o prvním místě také v anketě, kterou uspořádali sociologové u absolventů novosibirských středních škol. Srv. V. N. Šubkin, *Vybor professij u uslovijach kommunističeskogo stroitelstva*, Voprosy filosofii, 8/1964, str. 19.

to opravdové zrušení sporu mezi existencí a podstatou, mezi zpředměněním a sebezpotvrzením, mezi svobodou a nutností, mezi individuem a rodem. Je to vyřešená záhada dějin a ví o sobě, že je tímto řešením.“²²⁾

Praktické zkušenosti historických přeměn sociálně ekonomické struktury společnosti, charakteru a podstaty práce, kultury, duchovního a mravního života v socialistických zemích plně potvrzují toto teoretické předvídání marxismu.

Za socialismu byla osobnost postavena do zcela nové situace v systému politické organizace společnosti. Změnil se obsah demokratických institucí a jejich vliv na osobnost, vytvořil se jiný vztah ke státní moci. Cílem činnosti státní moci je sloužit zájmům pracujících, protože existující sociálně třídní struktura vylučuje poskytování předností a výhod jedné určité třídě nebo skupině. Důležitým rysem socialistického demokratického socialismu jsou reálné záruky práv a svobod občanů. Práv a svobod osobnosti nemůže být použito proti zájmům lidu. Státní a veřejné záležitosti spravují sami pracující. Organizačním principem socialistické demokracie je demokratický centralismus. Společnost v socialistické demokracii je vedena komunistickou stranou.

Dnes, v podmínkách vědeckotechnické revoluce, má na životní způsob stále větší vliv pokrok vědy a techniky. Pod jeho působením se mění vzájemné vztahy člověka a přírody, podmínky práce, formy osídlování atd. Všechny tyto změny jsou však výsledkem rozvoje výrobních sil a nemůžeme je správně hodnotit, nepřihlížíme-li k výrobním vztahům, na nichž v rozhodující míře závisí sociální důsledky vědeckotechnického pokroku, cíle výroby a zásady organizace společenského života.

Proces změny společenského života za socialismu, jak uvádí například G. J. Glezerman,²³⁾ se netýká jen hmotné stránky sociálního organismu, nýbrž celého systému sociálních vztahů a konečně lidí samých. Mění se jejich vědomí, morálka, zvyky, duchovní kultura. Všechny tyto změny tvoří jakýsi jednotný komplex, avšak každá sféra společenského života má své zvláštnosti. Postihnout změny ve vědomí lidí je mnohem obtížnější nežli změny v materiálních, ekonomických vztazích. Vědecké pojetí vývoje socialistické společnosti musí proto zahrnout analýzu zákonitostí změn ve vědomí lidí. Přetvářet vědomí lidí, kteří vyrostli v podmínkách kapitalistického společenského zřízení a kteří jsou zatíženi přežitky minulosti; je

²²⁾ K. Marx, *Ekonomicko-filozofické rukopisy* ..., str. 92–93.

²³⁾ G. J. Glezerman, *Historický materialismus a rozvoj socialistické společnosti*, Praha 1975, str. 235 an.

velmi těžké. Socialismus začínají budovat lidé poznamenaní minulostí, avšak v procesu budování se utváří nový typ člověka, *socialistická osobnost*, v níž se spojuje obecné a individuální, společenské a osobní zájmy. Zvláštnosti společenského vědomí za socialismu tkví především v tom, že se v něm navzájem proplétají rysy nového a starého. Vedle socialistického vědomí zde působí přežitky minulosti, existují zde ještě nánosy starého, které se nějakým způsobem projevují v jednání lidí. Socialistické vědomí však obsahuje celou řadu rysů, jež jsou odrazem vztahů vládnoucích v ekonomické struktuře. Jde například o uvědomělý vztah k práci – práce pro společnost se stává nejvyšším smyslem života – ke společenským zájmům, k socialistickému zřízení atd. Stupeň zralosti socialistického společenského vědomí závisí na stupni zralosti samotných společenských vztahů. Zvláště významné jsou ekonomické vztahy a jejich vliv na utváření nových lidí. Ekonomické vztahy socialistické společnosti jsou základem pro postupné vytváření rysů, jež charakterizují socialistického člověka. Je to například kolektivnost, vzájemná soudružská pomoc, vztah hospodáře k výrobě, vědomí odpovědnosti za rozvoj podniku. Spolu s vědeckým pokrokem se zdokonaluje i organizace práce. Na utváření socialistické osobnosti působí také morálně psychologické klima socialistické společnosti, které poskytuje každému člověku pocit materiální jistoty, sociálního bezpečí, zajištěnosti, srdečnosti, tepla.

Jedním z rysů socialistické osobnosti je spojování obecného a individuálního, společenských zájmů a zájmů osobních. To však neznamená, že jsou tyto zájmy totožné, že úplně splývají. Dochází i k rozporům mezi zájmy společenskými a osobními. Správné spojování osobních a společenských zájmů je jedním z důležitých prostředků výchovy socialistického člověka. Ignorovat jednu ze stránek této jednoty – osobní nebo společenské zájmy – znamená odsoudit výchovu k neúspěchu.

Utváření socialistického člověka není možné bez *výchovné práce*, bez záměrného působení na rozvoj osobnosti. Výchova socialistické osobnosti je cílevědomý proces.²⁴⁾ V socialistické společnosti byl vytvořen a neustále se zdokonaluje systém vzdělání a výchovy. Školní i mimoškolní výchova je prochnuta jednotnými cíli, úkoly a vědeckými metodami výchovné práce. Díky tomuto systému se úspěšně řeší úkoly vzdělávání, vytváření vědeckého světového názoru u dospívající generace, otázky socialistické morálky, výchovy socialistického vztahu k práci a ke společenskému vlastnictví, problémy estetické a tělesné výchovy.

²⁴⁾ Srv. J. Filipec, *Socialistický humanismus a životní způsob*, SČ 4/1976, str. 364.

Spojení ideovosti, profesionální přípravy a vysokých mravních kvalit, to je cíl, který si klade socialistická společnost v oblasti výchovy pracujících.

Ideálem socialistické výchovy je výchova všestranně rozvinuté osobnosti. Tento ideál může být uskutečněn jedině postupně, ve shodě s vytvořením nezbytných, především materiálních podmínek.

Hlavním metodologickým principem výchovného procesu je jednota ideově výchovné a praktické činnosti při uskutečňování propagovaných zásad a norem, jednota slova a činu. Další zásadou je ovlivnit jednotným výchovným působením všechny sociální skupiny společnosti i každého jejího člena.

Všechny prostředky vyučování a výchovy, literatura a umění, kulturně osvětová zařízení, tisk, televize, rozhlas, to vše je podřízeno jedinému cíli: upevnit ve vědomí lidí normy a principy socialistické morálky, vysokou politickou uvědomělost.

Jednou z charakteristik tohoto výchovného procesu je jeho plánovitá organizace. Spočívá v projektování základních vlastností osobnosti, které jsou cílem výchovné práce, v plánovitě prováděném komplexu výchovných opatření na školách, v pracovních kolektivech na různých úrovních.

Výchovné úsilí je zaměřeno na rozvíjení individuálních zvláštností člověka. Klíčem k vytváření socialistické osobnosti je dialektická jednota člověka a společnosti. Důležitým momentem výchovného procesu je respektování autonomní osobnosti, úcta k osobnímu životu člověka.

V raném období života člověka má rodina a škola rozhodující úlohu při utváření osobnosti. Rodina je prvotní buňkou, v níž probíhá socializace dítěte. Zde na sobě člověk pocituje první výchovné působení. Má hlavní úlohu při socializaci jednotlivce, tj. v procesu, v němž jsou jedinci vštěpovány základní zvyky, normy a dovednosti, bez nichž by se nemohl účastnit života společnosti. Rodina je zdrojem, odkud člověk získává první poznatky o okolním světě, návyky a představy o normách chování.

Dnešní rodina je produktem dlouhodobého historického vývoje. Charakter rodiny se v průběhu dějin měnil, v rodině se jistým způsobem odrážel kulturní a ekonomický život a vývoj společnosti, odrážely se v ní i příslušné společenské vztahy. Charakter rodiny se měnil s každou ekonomickou formací. Je tedy přirozené, že odstranění buržoazního vlastnictví a socialistické přeměny se příslušným způsobem odrazily v rodině jako jistém společenství ve vztazích mezi mužem a ženou, mezi rodiči a dětmi. Nejdůležitějším rysem socialistické rodiny je rovnost mezi mužem a ženou. Socialismus otevřel ženě přístup k pracovní a veřejné činnosti. To vše vedlo k ekonomické a právní nezávislosti ženy na muži.

Vytváření nové, socialistické rodiny však není procesem jednoduchým.

Rodina přijímá z minulosti nejen pokrokové, ale i zastaralé tradice. Ze situace dnešní rodiny v socialistické společnosti plyne celá řada problémů, jimiž se zabývají sociologové: péče o děti, reorganizace ženské práce v domácnosti, problém volného času, problém rodinné morálky aj.

Škola je dalším stupněm vytváření osobnosti, sférou dalších životních projevů člověka, je jakýmsi mostem, který spojuje dětství s dospělostí. K výchovnému faktoru přistupuje důležitý faktor vzdělání.

Istliže výchova v rodině a ve škole dává základ pro zaměření osobnosti, pracovní kolektiv je hlavní sférou pro uplatnění schopností, pro realizaci potřeb a zájmů osobnosti.

Rodina, škola a pracovní kolektiv, to jsou různé sféry společenských vztahů, jejichž komplex tvoří nové prostředí osobnosti.

Socialismus změnil společenské vztahy, a tím změnil nejen obsah působení společenského prostředí na vědomí a chování člověka, ale i způsob tohoto působení. Jen v socialistické společnosti cílevědomě působí celý systém sociálních institucí – rodina, škola, mládežnická organizace – na vědomí všech členů společnosti. Cílevědomost, širší a intenzivnější společenského vlivu jsou podstatnými rysy nového charakteru vzájemného působení společenského prostředí a osobnosti.

Pro socialistický životní způsob je charakteristické, že poskytuje prostor pro *svobodné rozvíjení osobnosti*, pro svobodný rozvoj tvůrčích sil člověka.

Svoboda, která je bezesporu jednou z nejdůležitějších hodnot lidského života, má různé aspekty, které odpovídají různým stránkám a sférám činnosti člověka. Základem svobody osobnosti je *ekonomické* osvobození od kapitalistického vykořisťování, od ekonomických krizí. Socialismus zajišťuje také široké *sociální* svobody. Nejvyšší svobodou osobnosti je *svoboda pracovní činnosti*, tj. zajištění práva na práci pro každého člena společnosti. Teze, že člověk je cílem a materiální výroba prostředkem společenského vývoje, má pro komunismus trvalou platnost. Její konkrétní obsah však není identický za socialismu – není stejný ani v jednotlivých fázích socialismu – a v podmínkách vyspělého komunismu. Ve vyspělé komunistické společnosti tato zásada znamená, že výroba materiálních statků slouží pouze jako základna pro svobodnou lidskou činnost, jako protiváha materiální nutnosti. Realizace této zásady však předpokládá vysokou úroveň rozvoje materiální výroby, aby zajistila skutečnou hojnost předmětů spotřeby.

Socialismus odstraňuje soukromé vlastnictví a spolu s ním vykořisťovatelské třídy, společenská výroba slouží celé společnosti, tedy i každému jejímu členu. Úroveň uspokojování podstatných potřeb obyvatelstva je vyjádřena v socialistické životní úrovni. Jde o rozvíjení socialistické osobnosti stále rozsáhlejším uspokojováním jejích potřeb. Mezi produktivitou

práce a rozvojem osobnosti je dialektický vztah, neboť zvyšování společenské produktivity práce je na jedné straně předpokladem pro rozvoj životní úrovně, na druhé straně je podstatným vyjádřením tvůrčí činnosti rozvíjející se socialistické osobnosti.²⁵⁾

Dokud výroba ještě není tak vysoká, aby mohla uspokojit všechny požadavky jednotlivců, zůstává produktivita práce nejvyšším kritériem sociální hodnoty jednotlivce. Z toho vyplývá, že je nutno odměňovat jednotlivce podle vykonané práce a mít na zřeteli princip materiální zainteresovanosti. Bez dodržování tohoto principu nelze dosáhnout skutečné hojnosti výrobků. Proto je lidská nerovnost v odměňování kvalifikované a nekvalifikované práce, složité a jednoduché, těžké nebo lehké nezbytným předpokladem souladu bezprostředních zájmů jednotlivců se základními zájmy společnosti jako celku. Je to teoretický princip formulovaných již v Marxových pracích. Vytvoření hojnosti výrobků je možné jen pomocí ekonomických, hmotných stimulů. Egalitářská, rovnostářská politika je přímo v rozporu se zvyšováním produktivity práce, která je za socialismu nutnou podmínkou k tomu, aby se postupně mohly vytvořit předpoklady pro přechod k vyšší fázi komunismu.

V prvních přechodných fázích je akcentován kvantitativní aspekt uspokojování potřeb. V další fázi, jsou-li potřeby nasyceny, vystupuje do předí stránka kvalitativní.²⁶⁾

Všestranný a harmonický rozvoj socialistického člověka je proces, který se realizuje jak v pracovní, tak i v *mimopracovní* době. Socialistický životní způsob znamená úsilí o integraci v pracovní i mimopracovní sféře. Socialismus je jen přechodnou etapou, která teprve vytváří materiální a hodnotové podmínky pro plnou integraci. Především je třeba usilovat o to, aby se práce stala jistým cílem o sobě jakožto práce svobodná, tvořivá, smysluplná pro společnost i pro rozvoj jednotlivé osobnosti.

V prvních vývojových fázích koncentrovala socialistická společnost své úsilí na sféru výroby a práce, na přestavbu své materiální základny, později zaměřuje stále větší pozornost na mimopracovní oblast, neboť s rozvíjením osobnosti a s otázkou její svobody souvisí otázka *volného času*. Vždyť i Marx prohlašoval zkrácení pracovního dne za základní podmínku vzniku opravdové říše svobody.²⁷⁾ Avšak stejně jako obsah pojmu

²⁵⁾ Srv. G. Manz, *Životní úroveň obyvatelstva ve vztahu k socialistickému životnímu způsobu*, SČ 3/1972, str. 291.

²⁶⁾ Srv. Jiří Večerník, SČ 3/1972, str. 255.

²⁷⁾ Srv. K. Marx, *Kapitál* III/2, Praha 1956, str. 368.

svobody je v různých historických obdobích a v různých formách společnosti rozdílný, liší se i náplň pojmu volný čas v různých typech společnosti. Matematické srovnání délky pracovní doby ještě není měřítkem svobody. Volný čas v podstatě teprve vytváří možnost svobody. Pro skutečnou svobodu ovšem nestačí jen možnost realizace, ale je třeba této možnosti využít. Mnozí nemarxističtí sociologové označují soudobý kapitalismus jako „společnost volného času“, vidí v tom vyjádření vyššího stupně společnosti, která už sama uskutečňuje ideál sociálně ekonomické rovnosti. Domnívají se, že společnost volného času by měla poskytovat naprostě většině obyvatelstva v podstatě stejné možnosti jeho naplnění a měla by tedy být společností rovnosti. S tímto pojetím však nesouhlasí ani mnozí buržoazní sociologové a poukazují na to, že volný čas zde neznamena svobodný čas, ale prázdný čas. Fetišizace prázdného času a spotřeby jako důležité sféry vývoje osobnosti se projevila jako iluzorní a bezpodstatná. David Riesman v knize *Osamělý dav* chápe volný čas podobně, když říká: „Břímě, které lehlo na volný čas v důsledku dezintegrace práce, je příliš velké, než aby s ním mohlo být uvedeno v soulad, volný čas nejen že nemůže osvobodit práci, ale sám hyne spolu s ní, může mít pro většinu lidí smysl jedině tehdy, bude-li mít smysl sama práce.“²⁸⁾ S tím je nutno souhlasit, neboť jestliže práce a společenská činnost nevytvářejí u člověka zvyk samostatně myslet a cítit a neprobouzejí v něm mnohotvárné a složité duchovní pochody, jak se mohou tyto potřeby projevit ve sféře volného času? Standard a konformismus – jak na to upozorňují sami buržoazní sociologové – který zapustil kořeny v psychice osobnosti, se projevil určitě i ve sféře volného času. Otázka volného času a svobody je složitá, v podstatě však platí, že svobodná práce a volný čas jdou v přímé korelaci, neboť svobodná práce vytváří předpoklady pro svobodný volný čas.

Mnozí sociologové v socialistických zemích se zamýšlejí nad otázkou volného času, nad jeho náplní, kvalitou. I u nás bylo této otázce věnováno mnoho časopiseckých statí i knižní publikace.²⁹⁾ I v socialistické společnosti je nebezpečí, aby se volný čas nestal prázdným časem. Budování komunismu předpokládá nejen další zvyšování životní úrovně lidu, ale také další zkrácení délky pracovního dne. To přinese skutečně obrovské možnosti pro rozvoj člověka a kultury, bude však třeba správně tohoto času využít.

Dokud je práce nesvobodnou, odcizenou činností, je volný čas chápán především jako svoboda od práce a největší důraz se klade na odpočinek a zábavu. Klasické vymezení společenské úlohy volného času je obsaženo v Marxově koncepci. Volný čas zde plní funkci regenerace a rozvoje pra-

²⁸⁾ David Riesman, *Osamělý dav*, Praha 1968, str. 65.

²⁹⁾ Srv. např. B. Filipcová, *Člověk práce, volný čas*, Praha 1967.

covní síly. Hodnoty, jež člověk ve volném čase získává, jsou pozitivním přínosem k výrobnímu procesu. Na bázi technických přeměn, kdy přestává být jednoduchá práce hlavním zdrojem bohatství, přestává a musí přestat být pracovní síla mírou bohatství.³⁰⁾ Naopak, jeho mírou se stává volný čas, v němž se pracovní síla může plně rozvíjet v souladu s nároky a potřebami diktovanými nutností ovládat a řídit materiální výrobu. Další funkcí, již volný čas plní, je sféra *univerzalizace člověka*. Na této bázi vznikají předpoklady k tomu, aby se ve volném čase člověk rozvíjel jako všestranné univerzální individuum. Avšak s růstem možnosti stát se subjektem práce a společenské činnosti se mění i struktura volného času, jeho využití není chápáno pouze jako svoboda od práce, ale jako svoboda pro rozvoj osobnosti, pro všestranný rozvoj vlastní individuality. Do volného času se zahrnuje i vzdělání a další intelektuální činnosti. Ovšem i za socialismu se můžeme setkat se spotřebitelskou tendencí v kulturní orientaci.

Charakter využívání volného času vedle různých objektivních podmínek úzce souvisí i s úrovní vzdělání dané osobnosti. Člověk, který se osvobodil od břemene hmotné nouze, musí se dostat na takovou úroveň, aby si uvědomil, že jeho činnost obsahuje cíl sama o sobě. Vlastní rozvoj jedince nakonec obohacuje i společnost jako celek.

Osvobození osobnosti znamená rozvoj její tvůrčí potence, činnost osobnosti může pak být tvorbou, která není diktována ničím jiným než specificky lidskou potřebou tvořit a uskutečňovat sebe samu. Socialismus dává osobnosti velké možnosti pro svobodné rozvíjení sebe i společnosti. Proces formování osobnosti nového typu však v socialistické společnosti ještě dáleka není ukončen. Utváření nového člověka, všestranně rozvinuté osobnosti je dlouhodobý sociálně historický proces, který bude dále pokračovat ve vyspělé komunistické společnosti. Teprve pak se stane člověk „totálním člověkem“, který, jak říká Marx, bude žít univerzálním životem a dosáhne konkrétního rozvoje v beztřídní společnosti, nebude se v něm již projevovat rozpornost života jednotlivce a společnosti.

РАЗВИТИЕ ЛИЧНОСТИ ПРИ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОМ ОБРАЗЕ ЖИЗНИ

Резюме

Статья «Развитие личности при социалистическом образе жизни» состоит из трех частей. В первой части в общих чертах излагается понятие «образ жизни», его специфичность и его отличие от понятий «стандарт жизни» и «стиль жизни».

Во второй части рассматриваются специфичность социалистического образа жизни,

³⁰⁾ K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen ökonomie*, Berlin 1953, str. 293.

способы его формирования и развития, сопоставляется социалистический образ жизни с образом жизни в буржуазном обществе.

Центром внимания является третья часть, которая занимается вопросом социалистического типа личности, а также возможностями его развития при социалистическом образе жизни. В этой части акцентируется необходимость исследовать социалистическое общество как социальную среду личности; взгляды на человека должны быть связаны с системой экономических отношений социализма, с системой социалистической демократии; необходимо также решить задачу объективных условий и субъективного фактора при изменениях в сознании людей, наблюдать за изменениями взаимоотношений людей и природы под влиянием прогресса и науки, за формированием новых черт социалистической личности, в частности коллективизма и интернационализма, находить связь между общими и индивидуальными, общественными и личными интересами социалистического типа личности. С вопросом формирования социалистической личности связана и проблема воспитания, целенаправленного воздействия, воспитания отношения к труду, как к основной потребности жизни, актуальные вопросы идейно-политического воспитания.

В последней части статьи рассматривается вопрос развития свободы личности в социалистическом обществе.

ENTWICKLUNG DER PERSÖNLICHKEIT BEI SOZIALISTISCHER LEBENSWEISE

Zusammenfassung

Die Abhandlung „Entwicklung der Persönlichkeit bei sozialistischer Lebensweise“ besteht aus drei Teilen. Im ersten Teil wird der Begriff „Lebensweise“ im allgemeinen, seine Spezifität und Unterschiedlichkeit vom Begriff „Lebensstandard“ und Lebensstil“ erörtert.

Im zweiten Teil wird die Spezifität der sozialistischen Lebensweise, ihrer Gestaltung und Entwicklung untersucht und die sozialistische Lebensweise mit der in der bürgerlichen Gesellschaft verglichen.

Auf dem dritten Teil beruht der Schwerpunkt der Abhandlung: Er ist dem Problem des sozialistischen Persönlichkeitstyps gewidmet sowie den Möglichkeiten seiner Entwicklung bei sozialistischer Lebensweise. Es wird hier die Notwendigkeit betont, die sozialistische Gesellschaft als ein soziales Persönlichkeitsmilieu zu untersuchen, den Menschen im System ökonomischer Beziehungen des Sozialismus zu erfassen, im System der sozialistischen Demokratie. Ferner wird die Notwendigkeit betont, die Rolle der objektiven Bedingungen sowie des subjektiven Faktors bei Änderungen des menschlichen Bewußtseins zu entdecken; zu verfolgen, wie sich die gegenseitigen Beziehungen von Mensch und Natur unter dem Einfluß des Fortschritts und der Wissenschaft ändern, die Gestaltung neuer Charakterzüge der sozialistischen Persönlichkeit zu untersuchen, zu denen in erster Reihe der Kollektivsinn und Internationalismus, die Verschmelzung von Allgemeinem und Individuellem, von gesellschaftlichen und persönlichen Interessen im sozialistischen Persönlichkeitstyp gehören. Mit dem Problem der Gestaltung der sozialistischen Persönlichkeit hängen Erziehungsproblem, zielbewußte Beeinflussung, Erziehung zum Verhältnis zur Arbeit als erster Lebensbedarf sowie aktuelle Fragen der ideologischen und politischen Erziehung zusammen.

Im letzten Teil wird die Entwicklung der individuellen Freiheit in der sozialistischen Gesellschaft erläutert.

JITKA HAVLOVÁ

VÝZKUM ŽIVOTNÍHO ZPŮSOBU V ČESKOSLOVENSKÉ SOCIOLOGII NA ZAČĀTKU 70. LET

Dlouhodobý zájem československé sociologické fronty o problémy způsobu života v nových historických podmínkách dostal začátkem 70. let konkrétní podobu zařazením problematiky do státního plánu výzkumu pod názvem Vědeckotechnická revoluce a socialistický způsob života. Prvním podkladem se stala studie Výzkum socialistického způsobu života, vypracovaná ve Výzkumném ústavu životní úrovně v Bratislavě, z podnětu stranických a státních orgánů. Tento ústav byl také spolu s Ústavem pro filozofii a sociologii ČSAV v Praze hlavním řešitelským centrem jmenovaného výzkumného úkolu. Výsledky výzkumu jsou přehledem současného stavu československého sociologického myšlení v dané tematice.¹⁾

My se však v následující stati chceme vrátit do období třibení názorů na základní problémy tvorby životního způsobu, a zachytit tak určitou etapu v pojetí sledovaných sociálních jevů, přestože byla dalším vývojem částečně překonána. Komplexní chápání životního způsobu v marxisticko-leninské sociologii, řešící problém s důrazem na přeměny v oblasti výrobních sil a výrobních vztahů a v kritickém vyhocení proti kapitalistickému pojetí, je ve své aktuální podobě zachyceno v knize manželů Filipcových *Různoběžky života*, jejíž podrobná recenze je součástí sborníku. Tam jsou formulována všechna nejnovější metodologická a teoretická východiska a tam jsou obsaženy v obecné rovině také závěry výzkumu Vědeckotechnická revoluce a socialistický životní způsob. Proto nejsou zahrnuty ve

¹⁾ Jde především o práce: Filipec-Filipcová, *Různoběžky života. Zápas o socialistický životní způsob*. Svoboda Praha 1976; Filipcová-Filipec, *Vybrané teoretické a metodologické problémy prognózování životního způsobu*. Sborník ekonomických prací VÚ plánování a řízení národního hospodářství, Praha 1974. Linhart-Večerník, *Přístupy ke zkoumání životního způsobu v literatuře socialistických zemí*. Studie ÚFS ČSAV Praha 1975; Vývoj způsobu života v souvislosti s perspektivním vývojem společnosti. Studie ÚFS ČSAV Praha 1973. Celková syntetická štúdia teórie socialistického spôsobu života. Studie VÚŽÚ Bratislava 1975; Suchý: Formovanie socialistického spôsobu života v podmienkach VTR a prechodu ke komunizmu. Studie VÚŽÚ Bratislava 1975. Podrobný přehled výsledků výzkumu je uveřejněn v Sociologickém časopise 4, 1976.

studii, jejímž cílem je podat informaci o jednom z momentů formování nynějších stanovisek a využít k tomu málo přístupnou literaturu, jak ji představují interní studie výzkumných ústavů, především Výzkumného ústavu životní úrovně v Bratislavě.²⁾ Předpokládáme přitom, že i dílčí pohled na formování pojetí socialistického životního způsobu může být pro pochopení vývoje československé sociologie užitečný.

Životní způsob je čs. sociology chápán jako kategorie, ve které je syntetizována celá škála základních aspektů člověka a jeho sociálního života. Prolíná se tu věcné prostředí s aktivitami jednotlivců, instituce s mezilidskými interakcemi, krajina i interiorizace hodnot a norem. Bohatost lidského života se zrcadlí a realizuje v rozmanitých formách, materiálního i nemateriálního charakteru a člověk v ní vystupuje v dvojité roli, jako tvůrce i uživatel hodnot. Z této skutečnosti vyplývá rozdělení života na pracovní a mimopracovní sféru, které není dichotomické a prioritní zůstává činnost tvůrce hodnot, protože na ní závisí existence celé společnosti. Neplatí přitom však, že tvorba hodnot spadá pouze do pracovní doby a užívání hodnot do mimopracovní, obojí je obsaženo v obojím. Složitě souvztažnosti mezi dvěma jmenovanými oblastmi, mezi vztahem individua k přírodnímu, umělému i sociálnímu prostředí a systému utvářejí základ vcelku určitých a relativně stálých aktivit lidí. V nich se kromě toho promítají trvalé i přechodné součásti lidského života, univerzální vlastnosti lidského rodu spolu s různě, především třídně, determinovanými prvky.

Souhrnně se v československé sociologii, reprezentované v tomto případě především výzkumnými týmy Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV a Výzkumného ústavu životní úrovně stabilizovalo pojetí životního způsobu jako funkční integrace životních forem, které zahrnují

- způsob pracovní činnosti
- systém mezilidských vztahů s dominantou třídní příslušnosti
- spotřebu a aktivity mimopracovní doby
- s předchozím související životní prostředí
- předchozímu odpovídající soubor psychosociálních stereotypů.

Taková definice je všestranná a vystihuje bohatost životních forem, jak je lidé realizují.

Všechny faktory, ze kterých se životní způsob skládá, se projevují v činnosti lidí, v jejich působení na hmotné i sociální prostředí. Tak dochází k neustálé dynamice – životní způsob je v tomto smyslu otevřeným systémem lidských aktivit, které jsou vedle určitého stupně uspořádanosti cha-

²⁾ Hronský a kol., *Výskum socialistického štýlu života*, VÚŽÚ Bratislava 1970; *Ve-deckotechnická revolúcia a socialistický životný štýl*. Program výskumu na rok 1971 – 1975, VÚŽÚ Bratislava 1971; Záznam z pracovního semináře k výzkumné úloze VIII-1-9. VÚŽÚ Bratislava 1972.

rakteristické řešením vnitřních rozporů a napětím, jejichž výsledkem je tendence ke změně, k vývoji.

Myšlenka životního způsobu je vlastní materialistickému pojetí společnosti. K základním Marxovým myšlenkám patří, že způsob životní činnosti je tím nejpodstatnějším, čím se liší živočišné druhy od člověka, co navzájem odlišuje epochy, sociálně ekonomické formace, třídy a sociální skupiny. Marx svým odhalením nejhlubších souvislostí společenské existence ukazuje na kořeny diferencí v nejrůznějších životních projevech a na druhé straně upozorňuje na skutečnost, že právě v těchto životních projevech prosakuje navenek determinace člověka jeho postavením ve společenské výrobě. Píše: „... je to určitá forma projevu jejich života, určitý způsob jejich života. Jak individua projevují svůj život, taková jsou. To, čím jsou, spadá vjedno s jejich výrobou, a to s tím, co vyrábějí, i s tím, jak vyrábějí.“³⁾ Marxovo pojetí akcentuje komplexní začlenění činností a vztahů životního způsobu do širokého kontextu historicky podmíněného způsobem výroby.

Myšlenka jednoty a určenosti společenské a individuální existence je v marxistické sociologii a filozofii aplikována důsledně i na životní způsob, chápáný jako historicky a sociálně určená forma reprodukce lidské existence. Tato reprodukce neprobíhá ovšem pouze na úzce materiální bázi, ale má své nedílné nadstavbové části, jak to bylo vyjádřeno ve společné práci odborníků z Akademie věd SSSR a Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV a jak to publikoval doc. Filipec: životní způsob je tu chápán jako kvalitativní komplex, zahrnující v sobě lidské činnosti a s nimi spjaté hodnoty a normy, jakož i potřeby a způsoby jejich uspokojování a utváření.⁴⁾

V odborných člancích z počátku 70. let se setkáváme také s pojmem životní styl, u kterého je zdůrazňována jednotnost, ucelenost výrazových forem – nutná souvztažnost a propojenost jednotlivých složek, povýšená určitým jednotícím principem na vyšší kvalitu celistvosti a kontinuity. Termín životní způsob (nebo způsob života) je v této souvislosti považován za přiměřenější, jde-li o některou z dílčích složek nebo o formu, která svou dynamikou teprve směřuje k vyššímu stupni jednotnosti a používá se pro charakteristiku současného stavu. Pro časem již uzavřené formy výroby a zejména chování, oblékání, bydlení se používá styl – třeba styl feudální šlechty. S odstupem totiž krystalizovalo to, co bylo pro vnější stránku způsobu života dané sociální skupiny v jistém časovém úseku podstatné, typické, určující, co má tentýž kořen, je jednotící, celistvé, „stylové“, co se

³⁾ Marx, Engels, *Spisy* 3. Svoboda, Praha 1953, s. 35.

⁴⁾ J. Filipec, *Některé aktuální otázky způsobu života*. Sociologický časopis ČSAV, č. 5, 1973.

vztahuje k určité třídě a určitému historickému období. Pojem styl nepostihuje v tomto pojetí to, co je pro způsob života rozhodující: stav výroby a charakter výrobních vztahů a z toho vyplývající souvislosti. Proto se v československé sociologii stabilizoval termín životní způsob jako adekvátnější marxistické teorii. Pojem „životní styl“ se vyskytuje téměř výhradně v souvislosti s nemarxistickými teoriemi nebo pro označení života v kapitalistických státech – dostává tedy výrazný hodnotící nádech, třídní vymezení.

Do souboru kategorií odrážejících různé stránky společenského života patří také životní úroveň, která bývá úzce spojována s životním způsobem. Platí to zejména, pojímáme-li ji jako sociálně ekonomický fenomén s multidisciplinárním charakterem, jak je to vyjádřeno v úvodní, svým charakterem spíše ekonomické studii k výzkumu zpracovaného ve VÚŽÚ. V tom případě se její složky neomezují jenom na vlastní individuální a společenskou spotřebu, ale spolu s ní zahrnují i dosažený stupeň rozvoje fyzických, materiálních i duchovních potřeb člověka a společnosti a podmínky, které byly společností pro jejich uspokojení vytvořeny. Obdobně široce se chápe životní úroveň v mezinárodním měřítku – komise OSN⁵⁾ k ní počítá zdraví a demografické podmínky, stravování, vzdělání, pracovní podmínky, zaměstnanost, spotřebu a úspory, dopravu, bydlení a vybavenost domácností, odívání, volný čas, rekreační činnosti, sociální jistoty a práva. Všechny tyto komponenty jsou i součástí životního způsobu, shoda je v komplexnosti pojetí i dynamice. U životní úrovně však převažují ekonomické prvky a základem teoretického poznání i praktického hodnocení je u ní kvantifikace, vyjádřitelnost ve srovnatelných mírách, i když různých u různých složek. Všechny prvky životní úrovně ovlivňují bezprostředně životní způsob a mají také společné determinanty, které zároveň výrazně diferencují jednotlivé složky.

Způsob života je stejně jako životní úroveň určován historicky, základní charakteristikou společenskoekonomické formace, materiálními životními podmínkami, ekonomickým a sociálním postavením jednotlivých společenských tříd a skupin. Většina součástí životního způsobu má výrazně třídní povahu – charakter výrobních vztahů, postavení v pracovním procesu, spotřeba, vzdělání – a v antagonistických společnostech nabývá protikladné podoby. Se změnami společenského řádu probíhají hluboké přeměny také ve způsobu života. Vědecké vysvětlení determinace a dynamiky životního způsobu předpokládá vědecké pojetí vývoje společnosti, jak k němu dospěl marxismus, vychází z faktu, že každá sociální třída, historická

5) *Rapport sur la definition et l'évaluation des niveaux de vie du point de vue international*, Nations Unies, New York 1954.

epocha, národ si vytvářejí své formy života, které pronikají všemi oblastmi lidské existence.

Vedle jmenovaných základů společenského bytí vůbec, a tím i životního způsobu se na jeho konkrétním utváření podílí ještě řada dalších faktorů, které se vzájemně podmiňují a prolínají. Každý z nich je relativně samostatný, má svou vlastní regulaci, ovlivňuje ostatní a je jimi zároveň ovlivňován. Tyto stylové (jak je nazývá výzkumný kolektiv VÚŽÚ) složky autoři rozdělují do tří oblastí: geograficko-ekologické a demografické; sociálně ekonomické; sociálně psychologické.

Do prvně jmenované zařazují především hmotné a populační prostředí, v jehož rámci probíhají životní procesy člověka a společnosti. Jde o objektivní faktor, kterému se společnost musí přizpůsobovat (klimatické podmínky, charakter krajiny), podle kterého volí kupříkladu velikost a typ svých sídlišť. Demografická charakteristika určuje kvantifikaci základních potřeb lidí v daném čase (podle celkového počtu a věkového rozvrstvení) a jejich uspokojení (ovšem v souvislosti s ekonomickým a sociálním charakterem daného společenského systému). Význam celkového počtu obyvatel se vztahuje k určitému území – hustota obyvatel vyžaduje odpovídající urbanizaci, pracovní příležitost atd. Životní způsob je determinován také stavem fyzického zdraví a péčí o ně; zvyšující se podíl starších a ekonomicky neaktivních lidí, ke kterému dochází v souvislosti s prodlužováním života, má vliv na charakter celé společnosti.

Do seskupení sociálně ekonomického patří především vlastnictví výrobních prostředků, dělba práce, pracovní činnost vůbec, pracovní prostředí a vztahy. Základním faktorem, podmiňujícím životní způsob a určujícím třídní příslušnost, je vztah k výrobním prostředkům. Z postavení člověka v pracovním procesu vyplývá výše a charakter příjmů a na nich závislé spotřeby, do jisté míry i vzdělání a volba náplně volného času.

Aktivita mimopracovního času spadají do oblasti sociálně psychologických složek. Částečně jsou v přímém spojení s pracovním procesem (cesta do zaměstnání, příprava na pracovní činnost), větší část časového fondu je však trávena podle volby individua. Volný čas a jeho využití má význam pro formování lidského intelektu, pro kultivaci sil vzděláváním. Charakter životního způsobu bývá ve zúženém pojetí někdy odvozován právě od forem, jakými je naplňován volný čas – výzkum této oblasti je velmi častý a v nemarxistické sociologii bývá zjednodušeně označován za základ životního stylu vůbec. Je nejnápadnější a jeho prostřednictvím je navenek manifestována hodnotová a zájmová orientace individua.

Mnohé složky životního způsobu mají své kulturní a estetické dimenze, projevující se v estetické kultuře denního života, pracovní činnosti, zpředmětněné v hmotném prostředí, které nás obklopuje. Kulturní a estetickou

úroveň⁶⁾ má architektura situující náš život do určitého obytného prostředí podobně jako předměty denní potřeby, lidský zevnějšek nebo gastronomie. Jejich stav se promítá do vědomí lidí a odtud do snahy přizpůsobit okolí svým představám. Zpětné působení na materiálně technickou základnu společnosti a na ostatní části životního způsobu je typické a dokazuje vzájemnou složitou přímou i nepřímou závislost.

Životní způsob různých dob, společností a sociálních skupin má některé společné rysy, vyplývající z biologické povahy lidského rodu; je dodržována určitá proporcionalita mezi dobou trávenou spánkem a bděním, prací a odpočinkem, délkou ekonomické aktivity v lidském životě a podobně. Pokud zde existuje variabilita, není rozhodující. Podobně modifikace odvislé od geografické polohy nemusí při dnešní úrovni civilizace hrát rozhodující úlohu. Co je pro diferenciaci životního způsobu zásadní, jsou pouze některé faktory.

Výrazné rozdíly v životním způsobu jsou způsobovány

- rozdílností v úrovni rozvoje výrobních sil
- charakterem politickoekonomického systému a třídní příslušností
- dělbou práce, zařazením do určité socioprofesionální skupiny a výší příjmů
- věkem, popřípadě pohlavím
- diferencí mezi vzděláním a celkovou hodnotovou orientací
- růzností osobních zájmů, návyků, tradic rodinného i etnografického původu.

Aplikací těchto kritérií je možné specifikovat životní způsob historických epoch, národů, tříd, sociálních skupin ve všech jeho formách.

Vědecký výzkum realizovaný v letech 1970–1975 pod vedením týmů z ÚFS a VÚŽŮ usiloval o poznání osobnosti i sociálního systému, o postizení specificky diferencovaných kvalit, individuálních i společenských aktivit a zároveň způsobu, jakým se utvářejí, transformují a modifikují. Chtěl-li dosáhnout obecných závěrů, nemohla být cílem výzkumu pouze určitá složka životního způsobu, ale celý komplex relativně samostatně vystupujících částí, analýza jejich funkcí a vzájemné souvislosti. Takto pojatý výzkum je komplexní a multidisciplinární, obsahuje

- problematiku jako celek, podstatu jevu i jeho součástí, sociologické, ekonomické, filozofické a další aspekty
- problematiku jednotlivých prvků, jejich funkcí, determinací a faktorů diferenciací.

Výzkum na takové úrovni je samozřejmě velmi složitý, časově, personálně i finančně náročný a v československé sociologii ojedinělý. Dřívější

⁶⁾ Tato úroveň je v konkrétních historických podmínkách a u různých sociálních skupin značně diferencovaná.

výzkumy se orientovaly na dílčí součásti životního způsobu, zejména na ty, ve kterých se uplatňovala hodnotová orientace. Za nejčastější můžeme označit v československé výzkumné produkci do začátku sedmdesátých let především problematiku mimopracovní činnosti, ať už to byl volný čas obecně, nebo modifikace jeho náplně jako čtenářské zájmy, návštěvnost kin a divadel, frekvence poslechu rozhlasu a televize. Zájem o mimopracovní složky byl ovlivněn prudkým rozšířením rozsahu mimopracovní doby v souvislosti se zkracováním pracovní doby, silnou sociální determinací a výraznou diferenciací v této oblasti. Zároveň však už od počátku 70. let byly tendence umístit těžisko výzkumu životního způsobu do ekonomické oblasti, aniž by se tím ovšem porušil jeho multidisciplinární charakter. Přesun byl považován za nutný, protože osou perspektivního rozvoje společnosti je rozvoj výrobních sil s hospodářským plánováním (z něho musí vycházet také prognostika ostatních oblastí) a všechny aspekty životního způsobu mají úzké vazby s tvorbou hodnot prostřednictvím pracovního procesu; nejen proto, že dochází k jejich používání při individuální i společenské spotřebě, ale také zpětným ovlivňováním pracovního procesu mimopracovními faktory (vhodnou relaxací v jejích různých podobách, bydlením apod.). Potřeby jsou součástí hodnotové hierarchie a jejich uspokojování je zabezpečováno převážně ekonomickou oblastí; všechny složky životní úrovně, jak jsme už poukázali, jsou součástí životního způsobu, bezprostředně ho determinují a přitom jsou i ekonomického charakteru.

Výzkum tvorby socialistického životního způsobu realizovaný ve VÚŽÚ a ÚFS zachovává rovnováhu. I když aktivity volného času, nesporně narůstajícího, jsou rozmanitým a efektním objektem zkoumání, pracovní složka lidského života zůstává stále základem. Nejen pro svůj determinující význam pro existenci lidské společnosti nebo proto, že v ní dochází k socializaci a seberealizaci člověka, ale také proto, že v souvislosti s procesy vědeckotechnické revoluce právě zde dochází k mohutnému rozvoji. Platí to jako obecné východisko pro jakýkoli výzkum, i když je pravděpodobné, že v dílčích fázích vývoje životního způsobu dochází k dynamické výměně akcentace jeho jednotlivých složek. Vědeckotechnická revoluce, která je charakteristickým sociálně ekonomickým znakem druhé poloviny dvacátého století, sice na jedné straně rozšiřuje možnosti mimopracovního času, ale na straně druhé podtrhuje problematiku pracovního procesu, jeho změn a reakce lidského faktoru na dynamiku společenské výroby, včetně zvýšených nároků na vzdělání.

V tom směru také vykristalizovalo zaměření výzkumného úkolu Vědeckotechnická revoluce a socialistický životní způsob. Jeho zařazení do státního plánu bylo dáno potřebou teoreticky ujasnit podstatu socialistického životního způsobu, sílu a účinnost jeho specifických prvků a zpětné půso-

bení na ostatní, relativně samostatné části života společnosti. Cíl byl potom zformulován jako úsilí „vytvořit ucelený systém poznatků o základních souvislostech tvorby socialistického životního způsobu a objasnit jeho vývojové tendence ve vztahu ke změnám faktorů, které ho formují, přičemž hlavním aspektem jsou změny vyvolané nastupující vědeckotechnickou revolucí“.⁷⁾ V ÚFS si tým zabývající se výzkumem životního způsobu vytyčil na léta 1971–1975 tři hlavní úkoly:

- a) Vypracování teoretického projektu výzkumu životního způsobu včetně analýzy základních kategorií, ujasnění jejich místa v kategoriálním systému marxisticko-leninské teorie, získání podrobnějšího přehledu o různých současných koncepcích způsobu života a kritické analýzy některých nemarxistických a revizionistických teorií.
- b) Analýza utváření socialistického způsobu života v ČSSR pomocí sekundárních dat (s využitím všech relevantních statistik), vypracování systému indikátorů jako jednoho z předpokladů měření a prognózování.
- c) Rozvíjení prognostických aspektů vědeckovýzkumné práce – průběžně a v závislosti na prohlubujícím se poznání vlastní problematiky.⁸⁾

Šlo tedy, zjednodušeně řečeno, o vytvoření teorie socialistického životního způsobu s jeho faktory a determinantami a zároveň o zjištění charakteristických rysů životního způsobu lidí v československé socialistické skutečnosti, aby byl dán základ odpovídajícím, vědecky zdůvodněným zásahům státních a společenských organizací do jeho tvorby a v jeho prognózování.

Socialistický životní způsob byl formován jako negace buržoazního a je procesem, ve kterém se postupně rozvíjejí nejlepší stránky schopností lidí. Jeho základ spočívá v nových výrobních, třídních, politických a ideologických vztazích, svázaných s přeměnami v oblasti výrobních sil. V prvním období po socialistické revoluci klade socialistický životní způsob důraz v oblasti morálky na schopnost nesmlouvavého, někdy až tvrdého podřízení osobních potřeb, zájmů a zálib potřebám třídního boje, schopnost obětovat se, nenechat se zlomit nepřítelny, rvát se s nepřáteli i přírodou. Životní způsob je až asketický – je však odrazem zvláštních podmínek, ve kterých se uskutečňovala revoluce, jejímž cílům je bezvýhradně podřízen. Některá omezení, nutná v této době, byla později silou tradice a setrvačnosti občas prodlužována zejména v podobě etických norem i do etap, kdy rozvoj materiálně technické základny i politického systému už

⁷⁾ F. Hronský, *K poňatiu výzkumu socialistického spôsobu života a jeho vztahu k výskumu životnej úrovne.* – Sociologický časopis ČSAV 4/1972, s. 242.

⁸⁾ J. Vítěčková, *Utváření socialistického způsobu života a jeho výzkum v Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV v Praze.* – Sociologický časopis č. 4/1976, s. 443.

umožňoval přechod k bohatším, rozmanitějším – a také příjemnějším – životním formám. Odmítání vyšší životní úrovně a odsuzování pohodlnějšího (ale proto ne méně složitého) způsobu života, adresované někdy mladé a střední generaci, je bojem proti větrným mlýnům. Hmotné bohatství společnosti, projevující se v životním standardu každého jednotlivce, bylo klasiky marxismu-leninismu vždy považováno za základní předpoklad k vytvoření vyššího typu společnosti. Marxova koncepce socialismu není v žádném případě previzí nouze a odříkání; je koncepcí harmonického, bohatého rozvoje společnosti a v ní každého jednotlivce.

Dynamika socialistické společnosti se odráží ve vývoji životního způsobu, v jehož utváření hraje rozhodující úlohu dělnická třída. Nižší etapy, charakterizované přímými společenskými změnami a překonáváním nedostatků a překážek v rozvoji výrobních sil, byly nahrazeny obdobími, kdy se celá politickoekonomická i sociální problematika dostává na vyšší úroveň. Dozrály podmínky k rozvoji socialistického životního způsobu, jehož základ položilo odstranění soukromého vlastnictví a s tím související změna třídních vztahů i změna postavení člověka v pracovním procesu. Dochází ke zrušení dřívějších bariér, vertikálním i horizontálním směrem se rozvíhá pohyb jednotlivců, sociálních skupin, tříd a národů. Ve společnosti byla zkoncentrována předchozím rozvojem materiálně technické základny dostatečná zásoba hmotných statků, procesy vědeckotechnické revoluce zdynamizovaly civilizační procesy. Socialistická společnost uvolnila tvůrčí síly, dala rozlet rozumu i fantazii. A na pořad dne se dostává otázka ne zajištění „holé“ existence člověka – ale zajištění jeho všestranného, harmonického, plného života. Cílevědomá tvorba životního způsobu učí člověka vytvářet vlastní život jako umělecké dílo, učí umění žít k prospěchu jednotlivce i společnosti.

Teoretická představa o socialistickém životním způsobu zahrnuje několik charakteristických prvků, které jsou typické a namnoze také specifické pro podmínky dané socialistickou společností. Patří sem⁹⁾

- vysoký stupeň souladu individuálních a společenských zájmů
- rovnováha mezi činností člověka jako tvůrce a jako uživatele hodnot
- rovnováha mezi úrovní potřeb a způsobem jejich uspokojování
- adekvátnost životních forem vůči objektivním materiálním a společenským podmínkám
- všestranný rozvoj individua, využití jeho schopností, seberealizace
- vysoký stupeň racionálnosti chování i etiky životních postojů
- kulturnost a kultivovanost lidí a jejich hodnotových orientací

⁹⁾ Viz H r o n s k ý, cit. článek.

- společenská angažovanost
- humanizace mezilidských vztahů a vytvoření sociálních jistot.

Všechny uvedené rysy existují v diferencované míře ve způsobu života lidí v socialistické společnosti. Rozhodující pro socialistický charakter životního způsobu je změněný charakter práce, která byla zbavena vykořisťování a změna postavení jednotlivce ve společnosti, z kterého byl odstraněn třídní antagonismus.

Vítězství socialistické revoluce a nastolení socialistických vztahů neznamená automaticky totální rozšíření všech znaků socialistického životního způsobu – je pouze předpokladem pro jeho plnou realizaci a pro jeho prosazení do různých forem života lidí. V existujícím způsobu života mají své místo i rozpory, které jsou zrcadlem jednotlivých vývojových fází socialistické společnosti. Vyplyvají z rozdílu mezi normou a skutečností, z dílčího nesouladu mezi zájmem jednotlivce, malé skupiny a společnosti, z přežívajících rysů buržoazních a maloměstáckých tradic, kterým nahrávají nedostatky ve spotřební i výchovné sféře.

Některé problémy tvorby socialistického životního způsobu jsou způsobované také tím, že přes celkovou plánovitost rozvoje společnosti se dílčí faktory utvářejí živelně a bez předchozí koncepce, v důsledku dynamiky společenských výrobních sil. Ta s sebou přináší v rozvoji civilizace komplex negativních vlivů na současného člověka; jsou to důsledky faktu, že lidé opustili své přirozené prostředí s jeho víceméně biologicky determinovanými rytmy a na nové, civilizační prostředí nejsou ještě plně adaptováni. Brání jim v tom některé deformující rysy civilizace i retardace vnitřních adaptačních procesů.

Problémem zůstává i pracovní satisfakce, která v mechanizovaných průmyslových provozech u „rozdrobené práce“ poněkud klesá, a to i při existujícím společenském vlastnictví.

Lidé si vytvořili technickou civilizaci, ale neumějí ji zatím ovládnout tak, aby zcela paralyzovali její druhotné negativní důsledky.

Spotřebu, jejíž kvantita je ukazatelem zvýšení životní úrovně, chápou autoři projektu výzkumu v nejšířším slova smyslu nejen jako užívání spotřebního zboží, ale také celé škály služeb, ke kterým patří i rekreace, cestování, zábava, zdravotnictví. Svým významem se řadí do úzkého kruhu několika centrálních hodnotových kategorií moderního člověka a není vyloučena možnost, že se u jednotlivců dokonce stane ústřední motivací, prestižní otázkou, manifestací určitého postavení. Mentalitě konzumní společnosti se některé vrstvy zcela neubránily ani za socialismu. Masová spotřeba jako důsledek technického rozvoje, který umožnil masovou výrobu a zlevnění spotřebního zboží, je svým způsobem přirozená. V socialistické společnosti má výrazně demokratický charakter, není limitována

žádnou sociální bariérou – demokratizace konzumu je součástí demokratizace celého života. Zvýšená nabídka a rozmanitost spotřebního zboží a služeb přispívá ke kultivaci spotřebitelů, stykem s věcmi se tříbí jejich vkus a kulturnost. V rozumných mezích je nutnou složkou bohatších forem lidské existence. Nesmí se však stát samoúčelem, nejvyšším cílem, základním měřítkem hodnocení úspěchu a kvalit člověka. Konzumentské tendence s sebou mohou nést přílišnou koncentraci na soukromou spotřebu, vypjatý osobní individualismus – a stát se brzdou rozvoje socialistického životního způsobu.

Vysoký stupeň rozvoje práce, růst vzdělání, účasti na řízení a společenské angažovanosti v aktivitách volného času – to jsou programové součásti rozvoje socialistické společnosti. Nahrává tomu i skutečnost, že probíhající procesy vědeckotechnické revoluce a mění se charakter práce vyžadují nový přístup k systému vzdělání; studium není pouze přípravou na povolání, ale součástí celého ekonomicky aktivního života, během kterého musí člověk několikrát renovovat, nebo dokonce měnit svou kvalifikaci. Také strukturální změny v profesionálním složení, zejména posun do terciární sféry, přinášejí vyšší intelektuální nároky – mimo jiné na nabízené možnosti náplně volného času. V praxi životního způsobu však dosud přetrvávají stereotypy mechanických konzumentů kultury, pohodlnost, individualismus. Výzkumy volného času shodně konstatují převahu pasivních forem v jeho náplni, nedostatečný zájem o sebevzdělání, o společenskou angažovanost. Dílčí výzkumy jednotlivých součástí životního způsobu zatím ukázaly nebezpečí některých negativních jevů, jako je inklinování k průměru, projevující se nejen v aktivitách volného času, ale také v hodnotových orientacích a profesionálních aspiracích.

Unifikace možnosti uspokojit zájem o spotřební zboží při jejím celkovém zvyšování je výrazem demokratizace společnosti. Jestliže se ovšem spokojenost s průměrností dostává do ostatních složek životního způsobu, svědčí to o postojích, které nejsou adekvátní socialistické společnosti. Nelze spoléhat na živelné formování životního způsobu podle obrazu socialistických idejí přesto, že k tomu byly vytvořeny sociálně ekonomické a politické předpoklady, do jeho tvorby musí vstoupit cílevědomá, systematická intervence ze strany státu a společenských organizací. Výchova v duchu socialistických norem musí být provázena bohatstvím možností, které socialistická společnost nabízí v materiální i nemateriální sféře, a podložena vědeckou teorií rozpracovávající na základě marxismu-leninismu celou složitou problematiku životního způsobu a jeho utváření.

Problém jak žít plný a šťastný život je po celá tisíciletí ústředním tématem filozofických úvah. Frekventovanost termínů „životní styl“, „způsob života“ či tzv. „kvalita života“ v posledních letech nejenže podstatně stoupla, ale pronikla i tam, kde se dříve vyskytovala spíše sporadicky; do jazyka státníků a politiků. Reprezentanti socialistických zemí tím vyjadřují skutečnost maximálního zájmu o všestranný rozvoj člověka a také fakt, že právě v dnešní vývojové etapě jde o problém nejvyšší aktuálnosti. Do jeho řešení se zapojily i československé společenské vědy.

Výsledky první etapy výzkumu v rámci státního úkolu, o jehož počátečních charakteristikách jsme informovali, se staly základem dalšího zkoumání. Na utváření socialistického způsobu života se však podílí každý z nás, a to svou každodenní prací.

ИССЛЕДОВАНИЕ ОБРАЗА ЖИЗНИ В ЧЕХОСЛОВАЦКОЙ СОЦИОЛОГИИ В НАЧАЛЕ 70-ЫХ ГОДОВ

Резюме

Образ жизни представляет собой сложное общественное явление, актуальность которого повышается с развитием социалистического общества. Это обстоятельство нашло отражение и в чехословацкой социологии в начале 70 годов, а именно в конкретной форме обширного исследования, осуществляемого в Институте философии и социологии ЧСАВ (ЧСАН), а также в Исследовательском институте по жизненному уровню.

Исследование исходило из того, что под образом жизни понимается функциональная интеграция форм жизни с разным уровнем стандартности, цельности и конкретности. Важным компонентом образа жизни оказывается, кроме прочего, и жизненный уровень; у него с образом жизни имеются общие определители, в особенности, историческая зависимость от характера общественно-экономической формации, от материальных жизненных условий и от положения, которое занимают общественные классы. Итак, при всяком исследовании необходимо принимать во внимание указанные факторы, а также дифференцированность данного явления. Многослойная структура последнего требует комплексного подхода при сохранении адекватных пропорций между отдельными компонентами и преференции определяющих факторов.

Назначение изложенной в статье первой фазы исследования состоит, кроме прочего, в нахождении таких специфических черт социалистического образа жизни, которые вытекают из характера социалистического общества. Общие результаты подытожены в ряде разных специализированных работ, а в общем плане, прежде всего, в книге супругов Филипцовых »Пересекающиеся прямые жизни«, подробная рецензия которой находится дальше. Воздействие на развитие творчества, сознательное формирование социалистического образа жизни представляет собой важную общественную задачу, выполнению которой содействует научное исследование в этой области.

LEBENSWEISE UNTERSUCHUNGEN DER TSCHOSLOWAKISCHEN SOZIOLOGIE ZU ANFANG DER SIEBZIGER JAHRE

Zusammenfassung

Die Lebensweise ist eine komplizierte gesellschaftliche Erscheinung, deren Aktualität proportionell mit der Entwicklung der sozialistischen Gesellschaft im Steigen begriffen ist. Dies fand auch in der tschechoslowakischen Soziologie zu Anfang der siebziger Jahre seinen Ausdruck – in konkreter Form von weitgehenden Forschungen, die vom Institut für Philosophie und Soziologie der Tschechoslowakischen Akademie der Wissenschaften sowie vom Institut für Lebensniveauuntersuchung durchgeführt wurden.

Die Forschung gründete auf der Auffassung der Lebensweise als einer funktionellen Integration der Lebensformen mit verschiedenem Grad von Einheitlichkeit, Ganzheit und Konkretheit. Ein wichtiger Bestandteil der Lebensweise ist nebst anderem auch das Lebensniveau. Mit der Lebensweise hat es gemeinsame Determinanten: In erster Reihe die historische Bedingtheit durch den Charakter der gesellschaftlich-ökonomischen Formation, durch die materiellen Lebensbedingungen sowie durch die Position der Gesellschaftsklassen. Jedwede Forschung muss also diese Faktoren sowie die Differenziertheit jeweiliger Erscheinung in Betracht ziehen. Ihre vielfältige Schichtung erfordert eine komplexe Behandlung unter Wahrung von adäquaten Proportionen zwischen einzelnen Komponenten und von Präferenz der determinierenden Faktoren.

Das Ziel der in der Abhandlung kommentierten ersten Forschungsphase war es, unter anderem spezifische Charakterzüge der sozialistischen Lebensweise zu finden, wie sie aus dem Charakter der sozialistischen Gesellschaft resultieren. Die Gesamtergebnisse wurden in einer Reihe von Arbeiten unterschiedlicher Ausrichtungen – auf dem allgemeinen Niveau – zusammengefasst, so vor allem im Buch vom Ehepaar Filipec „Die Diametralen des Lebens“; das Buch wurde auf anderer Stelle in dem Sammelwerk rezensiert. Die Intervention in das Schaffen, eine bewusste Formierung der sozialistischen Lebensweise ist eine wichtige gesellschaftliche Aufgabe; die Forschung in dieser Sphäre trägt wesentlich zu deren Erfüllung bei.

RECENZE

Blanka Filipcová, Jindřich Filipec: Různoběžky života (zápas o socialistický životní způsob) Nakladatelství Svoboda, Praha 1976

Nová práce manželů Filipcových je dosud naší nejrozsáhlejší monografií o socialistickém životním způsobu a zároveň nejvzrálější jejich vlastní marxistickou studií. Publikovaná vědecká monografie svým tematickým rozsahem pokrývá velmi značnou část problematiky, která je svázána buď bezprostředně, nebo zprostředkovaně se zápasem o socialistický životní způsob. Přesvědčivé polemické zaměření práce pokračuje běžný charakter objektivistických komparací a akcent na tvorbu života, na aktivní tvůrčí činnost, činí z uvedené studie významnou marxistickou studii, která výrazně zasáhne do našeho vědeckého i společenského života.

Uvedená studie má své aspekty teoretické, metodologické a lze říci, že oba tyto aspekty vystupují současně, že metoda i teorie jsou v práci dialekticky sklouběny v jednotný kontext ukazující na veliké možnosti bádání v této společenský významné oblasti. Práce, zejména ve své závěrečné části, je doplněna o statistické a empirické údaje, které mohou poskytnout ještě veliké možnosti interpretací nebo které se v jiných případech mohou stát korektorem realističnosti našeho uvažování o skutečně probíhajících procesech při tvorbě životního způsobu v socialistické společnosti.

Poskytnout ucelený obraz o formování životního způsobu, jak je popsán v uvedené studii, není snadné, zejména pro tematickou širší analýzy, jakož i pro rozsáhlost využití vědecké literatury, u které se popisují objektivně probíhající procesy vá-

žou na polemiky nebo na objasňování míst dosud „nezmapovaných“. Z těchto důvodů se moje stručná informace musí nutně jevit jako jisté zjednodušení základních a mnohostranných procesů, které jsou v práci vyjádřeny.

Životní způsob – jak říkají autoři – není nějakým výsekem, segmentem společenské skutečnosti, ale spíše jejím aspektem, což podle autorů znamená – že všechny části společenské reality jsou pro jeho utváření víceméně, aktuálně nebo potenciálně, bezprostředně nebo zprostředkovaně důležité. Životní způsob je široký komplex činností, jimiž lidé různými způsoby uspokojují a utvářejí své potřeby, jsou to společenské vztahy, které v tomto koloběhu činnosti a potřeb vznikají a s nimiž se spojují jisté hodnoty, normy a ideje. Tento komplex je určován společensko-ekonomickým řádem a sociálně ekonomickým postavením jednotlivých společenských tříd a skupin. Způsob života se tedy mění v závislosti na změně společenského zřízení.

Marxisticko-leninské pojetí životního způsobu je založeno především na pochopení práce jako bytostného činitele při utváření člověka. Socialistický životní způsob, to není „nedialektická kontrapozice nového života, pojatého jako čistá idea, ba dokonce výslovně jako sen a pokus o jeho naplnění v podobách, které prý diskreditují původní ideální projekty v důsledku přeměny programu v systému (37). Nepochopení reálného socialismu je nepochopením skutečné revoluční podstaty a procesů uskutečňování dějinné úlohy dělnické třídy. Rozčarovanému intelektuálovi, který si nejprve vytvořil falešnou vizi společnosti, se jeví ideál života sledovaný děl-

nickou třídou jako „buržoazní společnost bez buržoazie“, která je podle okolností jednou „výstředkem budovatelské askeze“, jednou „excesem konzumentství“ nebo také hypertrofií politického, respektive „etatického“ prvku. (38) Jednotlivé argumenty, a námitky se vzájemně často vylučují, neboť nejde o žádnou ucelenou koncepci, ale o pragmaticky zaměřený eklekticismus.

O socialistickém způsobu života můžeme říci, že jde o proces „postupného vyjevování a rozvíjení potenci lidského rodu“, v němž se tento proces nechápe ani v duchu nějakého antropologického esencialismu, ani jako rezignace na tzv. rodovou podstatu člověka. Utváření způsobu života a jmenovitě uskutečňování socialistického životního způsobu je mimo jiné také magistralní cestou poznání, sebepoznání člověka a lidské společnosti. A v dialektické jednotě s tím stále významnějším faktorem praktického uskutečňování vyšších forem života lidí, jež v podmínkách socialismu probíhá jako vědomý a stupňující se měrou na vědě založený společenskohistorický proces.

Životní způsob je utvářen celým společenskoekonomickým systémem, jehož je součástí. Různé formy spojení moci ekonomické, politické a ideologické znamenají také různé prostředky a formy zasahování do života lidí. V předkapitalistických společnostech převládají mimoekonomické prostředky a zjevné formy začleňování člověka do systému; v kapitalistické společnosti převládají ekonomické nástroje a zastřenější formy této integrace. Práce a potřeby, to jsou ty centrální oblasti, přes něž kapitalismus ovládá život člověka a přes něž si podrobuje i všechny ostatní, zdánlivě soukromé, individuální aktivity ponechané oblasti života.

Kapitalismus přes různé, nicméně však dílčí změny usiluje vždy o petrifikace a „věcnou“ reprodukci „daných“ poměrů. Tento fakt je koneckonců zakalkulován a hraje rozhodující roli i ve všech prognózách budoucího vývoje, tj. apriori vymezuje prostor, rozsah i hloubku bu-

doucích změn a orientuje rozhodovací prostor. V životním způsobu se tedy projevují základní principy a mechanismy, na nichž funguje a rozvíjí se společenský systém. V dnešní kapitalistické společnosti se nikdy nemůže opomenout, že průmyslový způsob uspokojování potřeb je ohromným nástrojem v rukou soukromých producentů k nevidané manipulaci v této sféře, jejímž dominantním cílem je zisk; diktatura reklamy denně vnucuje spoustu zbytečných výrobků a nutí k předčasně a zrychlující se jejich obměně. Vlastnictví věcí stává se symbolem sociálního postavení člověka, podle něhož je měřena a hodnocena jeho úspěšnost či neúspěšnost. Právě proto celý tento mechanismus funguje a mění každou potřebu v byznys, nezávisle na obsahu a funkci uspokojení, čímž ji fakticky deformuje. Vládnoucí třída se v této deformaci cítí uspokojena, neboť jí poskytuje maximum požitků a garantuje požitek základní – zisk. Dělník naopak podroben dvojnásobné nadvládě buržoazie, tj. jednou jako producent nadhodnoty, jako zdroj rozšířené reprodukce kapitálu, podruhé jako spotřebitel, jehož všechny potřeby jsou orientovány a uspokojovány takovým způsobem, aby zmnožily zisky soukromých vlastníků.

V důsledku své analýzy autoři odmítají dichotomizaci způsobu života, v níž sféra mimopracovní doby je odtrhována od sféry pracovní. Rovněž je jim cizí teoretické východisko, které chápe člověka takto rozpolceně, tj. jako bytost, která je ve sféře práce podrobena tlaku odcizení, zatímco ve sféře mimopracovní doby se může potvrdit a vyžívat jako svobodná bytost (jejíž svoboda je ovšem chápána jako svoboda individuální volby určitých činností a hodnot). Nadvláda kapitalistické společnosti nad dělníkem má stejně, co do obsahu znásilňující zákonitosti ve „sféře práce“ a stejně i v oblasti konzumu; nepřestává být nadvládou kapitálu nad dělníkem. V kapitalismu se může měnit a mění se hodnota pracovní síly a v závislosti na tom může vzrůstat i životní úroveň dělníka a měnit se některé strán-

ky jeho životního stylu. Neměnné však zůstává jeho třídní postavení, jež znamená, že reproduce jeho života je vtěsnána do hranic reprodukce pracovní síly, která může být kdykoli v závislosti na otřesech kapitalistického systému vržena zpět až k fyzickým mezím své existence. Z toho také plyne trvalá sociální nejistota, jež je podstatným rysem života dělnické třídy a většiny pracujících v kapitalismu.

Nastolení moci diktatury proletariátu, nové společenské vztahy, jejichž jádrem je zespolečenštění výrobních prostředků, zasahuje radikálně do života jednotlivých tříd a vrstev mění jejich pozici v sociální strukturu společnosti. To vše nachází svůj výraz i v každodenním životě lidí, v určité změně struktury i obsahu jejich aktivit a potřeb, jednání a myšlení. Utváření socialistického životního způsobu je dlouhodobý, komplikovaný a často rozporný proces, v němž rozhodující a vedoucí role připadá dělnické třídě, která určuje jeho obsah. Autoři vystupují proti pseudoalternativě, kterou formulovali buržoazní teoretikové, jako by růst životního standardu byl v protikladu s humanistickým způsobem života. Pro socialistický životní způsob, formovaný v socialistických zemích, je charakteristické vzájemně dialektické spojení humanistického způsobu života a rostoucího životního standardu. Autoři jsou proti tomu, aby společnost socialistická byla měřena optikou kritérií, jež jsou vlastní úzké vrstvě intelektuálů, kteří za vrcholy dokonalého životního stylu považují všestrannou participaci na kultuře v tradičním slova smyslu (sféra umění a vědy) a jako by to úzké kritérium – izolované od ostatních – mělo být vnuceno celé společnosti jako žádoucí vzor. Socialistický způsob života se rodí nejprve v nových společenských, a to výrobních, třídních, politických a ideologických vztazích, jež utvářejí jeho základní strukturu. Postupným rozvojem se tato struktura dále upevňuje. V ní se přeměňují, rozvíjejí a fungují jednotlivé komponenty, jejichž vnitřní dynamika je vázána především na rozvoj

výrobních sil socialistické společnosti a přeměny ve sféře vědomí. V této dvojí vzájemně se ovlivňující dynamice vyžívají a krystalizují krok za krokem specifické rysy, stránky či vlastnosti socialistického způsobu jako nové kvality.

Autoři práce B. Filipcová a J. Filipec podávají hlavní charakteristiky socialistického životního způsobu a vidí tyto změny ve výrobních a třídních poměrech, jejichž podstatou je odstraňování soukromého vlastnictví, překonávání třídních rozdílů, nový princip rozdělování podle výsledků vykonané práce, jež jsou upevňovány novými politickými a ideologickými vztahy. Za základní specifické rysy socialistického způsobu života považují tyto znaky:

- a) všichni zakládají svůj život (bezprostředně nebo zprostředkovaně) na výsledcích vlastní práce, neexistují třídy a skupiny, které by žily z výsledků cizí práce;
- b) všichni se stávají spoluvlastníky výrobních prostředků, a v těchto podmínkách se mění vztah k práci, její místo a hodnota v životě člověka, a to tím výrazněji, čím více se mění a bude měnit i sám obsah práce, tj. na místo konkurence nastupuje princip spolupráce a soutěživosti;
- c) nepřekročitelná hranice mezi výkonem a rozhodováním, jež v kapitalismu znamená, že většina je vyloučena z účasti na řízení společenských procesů, se mění v nezbytnost účasti všech členů společnosti na řízení a rozhodování;
- d) zespolečenštěné výrobní prostředky se stávají aktivním nástrojem k odstraňování třídních rozdílů a umožňují vytvářet sblížující se životní podmínky pro všechny a postupné překonávání třídně diferencovaných životních stylů;
- e) nové výrobní poměry znamenají změnu základní společenské funkce výroby a spotřeby, jež neslouží rozšířené reprodukci kapitálu, ale rozšířené reprodukci lidského života, tj. je v ní obsažena možnost postupného překonání

- dichotomií, vlastních životu v kapitalistické společnosti;
- f) mění se postavení individua ve společnosti, jednatel není již redukován na pouhou pracovní sílu, ale jeho všestranný rozvoj je nejvlastnějším účelem společenského snažení;
 - g) mění se vztahy mezi lidmi, neboť není již možné, aby člověk byl redukován na pouhý prostředek v rukou druhého, aby vývoj jedněch se odehrával na úkor druhých, ale v těchto změněných vztazích se naopak člověk stává společenským činitelem rozvoje ostatních, a tím i sebe sama ve smyslu rozšířené reprodukce a rozvoje osobnosti;
 - h) nové společenské poměry, které odstranily bariéru soukromovlastnických interesů, umožňují utvářet životní způsob jako proces, který se v základních rysech rozvíjí jako plánovitý, řízený a uvědomělý proces;
 - i) výsledkem těchto nových poměrů je i změna funkce životního způsobu. Je prostředkem k všestrannosti směřujícího rozvoje osobnosti a zároveň vytváří předpoklady k vyšší vývojové fázi – ke komunismu. Protože není podřízen nadvládě majetku, umožňuje řešit i takové obtíže, jež vyplývají z objektivně rozporných vztahů mezi ochranou životního prostředí, růstem životní úrovně a rozvojem nového způsobu života.

Autoři vytvářejí představu o komponentách socialistického životního způsobu. Tyto komponenty seskupují do tří základních celků. Jsou to komponenty podstatné pro reprodukci a tvorbu lidského života. V lidském životě jsou vzájemně propojené, netvoří ovšem – jak uvádějí autoři – hierarchický systém.

1. *Komponenty strategické*, jež mají klíčový význam pro krystalizaci specifické kvality socialistického životního způsobu.
 - a) práce,
 - b) účast na životě společnosti, na roz-

- hodování a řízení společenských procesů,
- c) světonázorová orientace a vzdělání.

2. Biosociální komponenty

- d) způsob udržování rodu – rodina (vztahy mezi partnery, včetně sexuálních, vztahy mezi pokoleními, způsob péče o děti, vlivy populačních trendů na rodinný život),
- e) zdraví, výživa,
- f) bydlení a bytový standard,
- g) oblékání – péče o vlastní vzhled.

3. Komponenty spojené s kultivací a utvářením společných potřeb

- h) činnosti a potřeby volného času a způsoby jeho využívání (ve vazbě na každodenní volný čas, víkend, dovolenou),
- i) účast na kultuře (v užším slova smyslu),
- j) vztahy mezi lidmi,
- k) komunikace.

Každá z těchto komponent zahrnuje potřeby, které motivují k určité činnosti. Stimulují i vznik nových potřeb, které vznikají v procesu jejich uspokojování. V těchto vztazích ve způsobu života se zároveň odrážejí i určité akceptované normy chování, hodnotová zaměřenost a zprostředkovaně i světonázorová orientace. Autoři rozsáhle popisují rovněž základní rysy socialistického způsobu života a jeho krystalizaci vážou na tempo rozvoje vědeckotechnické revoluce. Socialistický životní způsob je dialekticky rozporným procesem, v němž postupně proti třídní diferenciaci budou převažovat rysy sjednocování a individualizace. Sbližování ve způsobu života mezi jednotlivými socialistickými zeměmi, posílení rysů aktivní tvořivosti ve způsobu života, rozvoj nového typu kolektivismu, soudružské spolupráce atd.

Všestranná a rozsáhlá je rovněž analýza problémů spojených s „aktivitou života“, životní úrovní, analýza jistého procesu „všeobecného zbídačování“ (de-

valvace v podmínkách všeobecné krize kapitalismu). Prostředky politické manipulace vedoucí k integraci subjektů do daného kapitalistického systému jsou popsány zvláště přesně a zasvěceně. Velmi výstižně jsou také kritizovány různé buržoazní koncepce „meliorismu“ kapitalistického systému. Tato kritika je obzvláště důležitá, že pod vlivem „módní vlny sociologie“ se v krizových letech vývoje naší společnosti zaváděly hodnoty a normy neslučitelné s charakterem našeho socialistického společenského zřízení.

Zásadní trasu proměn charakteru práce jako hybné síly při utváření socialistického způsobu života je vědeckotechnická revoluce, nechápe se tento proces v práci mechanicky lineárně, ale dialekticky všestranně se analyzuje „od postupného vytlačování těžké manuální práce“ k dílčí mechanizaci, automatizaci částečné nebo komplexní, ale tak, že se nerýsují utopické představy v oblasti přeměn lidské práce a způsobu života. Práce pro vykořisťovatele zůstává i v podmínkách maximální funkcionálnosti vždy vynucenou rabskou prací. V komunistickém společenském systému práce slučuje svoji nástrojovou povahu s cílem, ale toto naplňování, „překonávání zastaralých forem práce“ vidí autoři v širokých dialektických souvislostech. Nepochopení této dialektiky – zdůrazňují B. Filipcová a J. Filipec – vede k záměně marxismu jakousi eschatologií, podle níž teprve v určitém bodě a okamžiku „příchodu“ vědeckotechnické revoluce bude nastoleno „království“ boží na zemi a umožněna vsutku tvořivá práce, zatímco dnes – s jednostranným přihlídnutím k technologické úrovni velké části pracovních úkonů – toto znamení tvořivosti jako by absolutně chybělo. Tento eschatologický pohled, nepostihující rozdílnost trajektorií lidského života v různých společenských systémech, v jejich současné, zárodečné podobě, ovšem nutně žene vodu na mlýn konvergenčním teoriím (str. 304).

S. B. Filipcová a J. Filipec zdůrazňují, že „každá etapa zápasu o nový život na-

chází své avantgardní představitele, své živoucí vzory“ (str. 346). Zdůraznění těchto tvůrčích aspektů socialistického životního způsobu a jeho účastníků v něm je – lze říci – základní myšlenkou celé studie. „Individua nedělají sebe sama, nýbrž vytvářejí se navzájem, fyzicky i duchovně“ (347). V kapitalismu je hlavní akcent položen na nejrůznější formy adaptace individua k existujícím podmínkám jako hlavního nástroje integrace do systému i na adaptační schopnost systému samého. V socialismu jde nejen o adaptaci, ale také a stále více – o rozvíjení tvořivé aktivity všech společenských tříd a skupin, každého jednotlivce, jež je nenahraditelným zdrojem a nástrojem uskutečnění těch cílů, jež jsou společnosti vlastní. Tvořivost jako skutečný atribut je ve vztahu k individuu uvolňována teprve v podmínkách socialismu a s jeho rozvojem.

V práci je postavena i nově problematika spotřebních vztahů v socialistické společnosti, která nechce vycházet ze „spotřeby samé“, ale z koncepce a ze zaměření socialistického životního způsobu. Autoři nechtějí stavět „ducha“ proti „přírodním“ a „přízemním“ požitkům těla, ale formovat nově vzniklé lidské potřeby i způsoby jejich uspokojování. Vztah autorů k spotřebním předmětům „dlouhodobé spotřeby“, je vyjádřen velmi výstižně. „Vztah k těmto spotřebním předmětům v dnešní etapě vývoje socialismu nemůže být založen ani na jejich jednostranném odsouzení, ani ovšem na jejich bezvýhradném přijetí jako základního kritéria vstupu. Je známo, že všechny tyto předměty mají svůj dvojnásobný vnitřně protikladný efekt charakterizovaný tím, že částečně a přechodně ulehčují, částečně však rostoucí měrou postupně ztěžují zásadní společenské řešení“ (318). V podmínkách socialismu – přes jisté individuální a skupinové rozdíly – nemají „věci“ bytostně prestižní charakter, platí to o většině užívání spotřebních předmětů. Asketismus není cílem socialismu, a proto B. Filipcová a J. Filipec odmítají projevy „spo-

třebitelského vztahu k věcem“, jejich ne-
úměrné zveličování a zejména to, „aby
vlastnické vztahy ke spotřebním věcem
byly odtrhovány od typů vlastnických
vztahů k výrobním prostředkům, a tedy
od výrobních poměrů mezi lidmi dané
společnosti“ (320). Racionálnější forma
využívání spotřebních předmětů je nutná,
a racionalita zdůrazňována v této práci,
je podřizována základním společenským
procesům podmiňujícím socialistický roz-
voj a na něm založený socialistický život-
ní způsob.

Uvedená studie je více než „kritikou“
buržoazní sociologie a zejména jejich kon-
cepce na kvality života, styl života nebo
„volného času“ – je skutečně vhodně
označena jako „různoběžky života“ –
v těchto „různoběžkách“ se neustále roz-
cházejí tendence společenského pohybu,
síly kapitalismu a socialismu. Různoběžky
života to nejsou jenom rozdílné a rozpor-
né teorie, počínaje růstovými teoriemi W.
Rostowa, Galbraithovými úvahami o spo-
lečnosti hojnosti nebo Aronovými disputa-
mi na téma tzv. industriální společnosti
a marxismu-leninismu, – ale rozdílné ob-
jektivně probíhající procesy odrážející
konflikt dvou soustav, dvou rozdílných
stylů života – kapitalismu a socialismu.

Právě proto práce, že nechce být je-
nom objektivistickým popisem tohoto kon-
fliktu, ale „angažovaným příspěvkem
v zápasu o socialistický životní způsob,
zasluhuje větší pozornost než běžná aka-
demická nebo spekulativní studie. „Nový
život“ – říkají B. Filipcová a J. Filipec –
„nečeká na člověka v ‚království nebes-
kém‘, ani mu nemůže být dán zhůry,
jako dar, není na prodej, ani zadarmo.
Vskutku nový a vpravdě lidský, socia-
listický způsob života vzniká výhradně
jako dílo pracujících mas“ (347). Potře-
ba teoretické analýzy, interpretací toho,
co nového a zdravého v socialistické spo-
lečnosti vzniká, jako i ochrana toho no-
vého – to je samozřejmě i úkol všech
humanistů, co v zápasu kapitalismu a
socialismu, stojí na straně pokrokových
sil, tj. sil socialismu. „Různoběžky ži-

vota“ je teoreticky podnětnou studií při-
spívající významnou měrou k sebepoznání
socialistické společnosti a jejich reálných
tvůrců.

Martin Marušíak

**Kolektiv autorů: Socialistický způsob ži-
vota, Nakladatelstvo Pravda, Bratislava
1974, s. 169. Uspořádal RSDr. Alexander
Houska**

Jde o sborník statí osmi slovenských auto-
rů opatřený úvodem pořadatele. Sborník
je určen na pomoc ekonomické propa-
gandě a agitaci. Je tedy určen poměrně
širší veřejnosti a netvoří nějaký vědecký
soubor statí jen pro odborné zájemce. Je
však napsán autory, o nichž je známo,
že se téměř všichni pravidelně a někteří
již delší dobu zabývají otázkami socia-
listického způsobu života. Předkládají
tedy širší veřejnosti výsledky vědecké a
teoretické práce, která je součástí plánů
práce vědeckovýzkumných pracovišť. Již
z obsahu je zřejmé, že sborník má urči-
tou pevnou koncepci a že pořadatelé šlo
o to, aby byly zastoupeny statí, které by,
ukázaly nejdůležitější problémy a souvis-
losti. Uspořádání sborníku je řešeno tak,
že začínají statí, jež mají charakter po-
jmové a kategoriální analýzy, a pak ná-
sledují příspěvky, které jsou konkretizací
základního pojetí. Ty se zabývají socia-
listickým způsobem života v souvislostech
s jinými bezprostředně působícími oblast-
mi a jevy. F. Hronský se snaží v úvodní
a teoreticky pojaté statí vymezit podsta-
tu socialistického způsobu života a jeho
funkcí ve vývoji vyspělé socialistické spo-
lečnosti. E. Magdolen pojednává o cestách
a nástrojích cílevědomého působení socia-
listické společnosti na formování způsobu
života. M. Hronský analyzuje změny prá-
ce a jejich vliv na utváření socialistic-
kého způsobu života, L. Pisca uvádí so-
cialistický způsob života do souvislosti se
sociálními jistotami a sociálním plánová-
ním. L. Kozár zkoumá některé problémy
aplikace socialistického způsobu života
v současné praxi řídicích orgánů. I. Grí-
ger věnuje svou statí vlivu životního pro-
středí na utváření socialistického způsobu

života. R. Roško píše o některých otázkách třídního obsahu socialistického způsobu života. T. Ollík ve své závěrečné stati rozebírá podíl kultury na formování socialistického způsobu života.

Zjevnou předností sborníku je právě výběr autorů. Většina z nich dokazuje, že se problematikou zabývají kvalifikovaně delší dobu a že již mají vypracovanou jistou základní koncepci a základní pojmy. To se projevuje zejména v prvních dvou státech, ale i další příspěvky svědčí o jisté jednotící koncepci a o snaze o komplexní přístup k náročné a rozvětvené problematice. F. Hronský se ve své první stati zabývá nejdříve podmínkami, které umožňují a přímo si vynucují rozpracování problematiky socialistického způsobu života. Uvádí dosaženou vysokou úroveň spotřeby a životní úrovně, postupující VTR, komplexní integraci zemí RVHP a třídní rozdělení světa a odraz tohoto rozdělení ve vnitřních poměrech jednotlivých zemí. Problémy socialistického způsobu života dělí do dvou skupin. Jedna z nich zahrnuje utváření objektivních materiálních podmínek socialistického způsobu života a druhá komunistickou výchovu pracujících, výchovnou a ideologickou práci. Výchovná a ideologická práce je tím více nutná, čím více rostou spotřebitelské možnosti a jak se také projevují tlaky ke konzumnímu pojetí života. Velmi důležité je ve stati F. Hronského vymezení způsobu života v souvislosti s kategorií činnosti a potřeb. Obecně pak definuje životní způsob jako souhrn životních forem, projevů a činností, jimiž lidé uspokojují své potřeby. Následuje pak přehled druhů činností a jejich klasifikace. Velkou pozornost věnuje autor první stati i třídnímu charakteru způsobu života i vylíčení etap došavadního vývoje socialistického způsobu života. E. Magdolen se ve svém příspěvku zaměřuje na zkoumání cest a nástrojů cílevědomého působení socialistické společnosti na formování způsobu života. Uvádí hlavní podmínky a faktory, jež ovlivňují proces tvorby socialistického způsobu života. Velkou pozornost věnuje economic-

kým nástrojům a faktorům. Neopomíná však ani nástroje mimoekonomické, například regulaci využívání volného času i morální faktory, jakož i funkce školské a kulturní politiky, umění. V závěru si všímá i činnosti podniků a národních výborů při utváření způsobu života. F. Hronský se především zabývá změnami v charakteru práce a jejich vlivem na utváření socialistického způsobu života. Jeho stať je napsána se znalostí věcí, dává dobrý přehled, je však nutno říci, že podobné solidní přehledy jsme četli již jinde. L. Pisca se zaměřuje na souvislosti sociálních jistot a sociálního plánování se socialistickým způsobem života. V zajímavé úvaze se snaží definovat a vymežit pojem sociálních jistot a v přehledu, o němž sám říká, že je příliš stručný, mluví o sociálním plánování. Zajímavá je stať L. Kozára o problémech aplikace socialistického způsobu života v praxi řídicích orgánů. O těchto souvislostech se u nás zatím mnoho nepsalo, a tak samo zařazení problematiky je přínosem. Cenný je i další příspěvek o vlivu životního prostředí na utváření socialistického způsobu života. Problematika životního prostředí, jeho tvorby a ochrany se začíná stále výrazněji objevovat v publikacích. Právem ji autor této stati uvedl do souvislosti se socialistickým způsobem života, protože stav, úroveň i ochrana životního prostředí významnou měrou ovlivňuje způsob života a navíc je životní prostředí onou oblastí, v níž se projevují podstatné rozdíly v přístupu kapitalistických a socialistických zemí.

R. Roško se ve své podnětné stati zamýšlí nad některými negativními jevy, jež narušují v socialismu rozvíjení socialistického způsobu života. Jde zejména o maloměstáctví, projevy spekulace a podnikavosti, o formy využívání a zneužívání výhodností socialismu pro omezené a maloměstácké osobní cíle. I když Roško trochu zmateně řeší vztah mezi individuálním a obecným způsobem života, jsou jeho úvahy o způsobech maloměstáckého využívání a zneužívání socialismu a jeho vymožeností vysoce podnětné. Jeho stať patří

k těm, které se neomezují na přehled a systematizaci známého, nýbrž se snaží o zaostření pozornosti teorie na jevy, které v praxi dobře známe a na něž si mnohdy jen stěžíjeme. Teoretická analýza podmínek a předpokladů negativních jevů za socialismu spjatých s maloměšťáctvím, s jeho podnikavostí a spekulacemi je nezbytná pro boj s těmito jevy.

T. Ollík v posledním článku rozebírá podíl kultury na formování socialistického způsobu života. Z jeho stati zaujmou části, jež zdůrazňují aktivizující roli kultury, formování aktivních postojů a přístupů lidí, pasáže, jež ukazují nebezpečí a lehkovážnost přecenění automatismu ve vytváření nového způsobu života. Zajímavé jsou i úvahy o napodobování bývalých vládnoucích tříd ve způsobu života a o vlivu náboženství.

Recenzovaný sborník je určen především pro potřeby ekonomické propagandy a agitace. Tak zní i název edice, v níž vyšel. Nadhozené a řešené problémy však rozhodně nelze omezit na rámec ekonomie. Vždyť jde o problematiku, které nutně vyžaduje interdisciplinární přístup a autoři sborníku nejsou všichni jen ekonomicky orientováni. Navíc je jejich sborník výsledkem studijního úsilí, které trvá již delší dobu a je součástí plánu vědeckovýzkumné práce. I když jde o populární výklad, jsou dotčeny i metodologické a teoretické problémy i analýza kategorií. V těchto souvislostech považují za zvláště podnětný příspěvek F. Hronského, i když by bylo možné z jiného hlediska, jak nasvědčují zvláště sovětské diskuse, namítnout, že pojetí životního způsobu příliš jednoznačně váže na pojem potřeb a činností. Z dalších statí lze zvláště ocenit statí E. Magdolena, I. Grígera a R. Roška. Ostatní mají také solidní úroveň, přece jen však místy opakují věci známé odjinud, nebo podávají jen přehled problémů a přístupů bez hlubšího zaměření. Je to jistě podmíněno rozsahem statí i záměrným popularizujícím zaměřením. Jako celek však sborník velmi dobře reprezentuje slovenské autory, kteří se zabývají problematikou socialistického

životního způsobu a jistě již je vhodnou a hledanou pomůckou pro všechny, kteří se zajímají o otázky, jež souvisejí s rozvíjením socialistického životního způsobu v naší zemi. I pro zájemce – odborníky je sborník jistým, byť ne úplným a vyčerpávajícím přehledem o základních přístupech a řešeních, k nimž se dopracovali slovenští autoři při rozpracování teoretických, metodologických i aplikačních problémů, jež se vynořují při zkoumání socialistického způsobu života.

Eduard Urbánek

Vývoj způsobu života v souvislosti s perspektivním rozvojem společnosti (Interní edice Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV, 1973)

Recenzovat publikace vydané pouze pro vnitřní potřebu nějaké instituce nebývá zvykem. Budiž nám však dovoleno udělat výjimku, neboť i když tato studie nebude přístupná širokému okruhu čtenářů, přece o ní chceme alespoň informovat; je totiž pozoruhodná a úzce souvisí s tématem sborníku.

Studie Vývoj způsobu života v souvislosti s perspektivním vývojem společnosti byla zpracována pracovní skupinou při Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV ve spojitosti s prognózováním československé společnosti do roku 1990 a jako reakce na stále rostoucí význam formování socialistického způsobu života, zdůrazňovaný ve stranických i státních dokumentech všech socialistických zemí. Vychází se v ní z pojetí způsobu života jako kvalitativního komplexu společenských potřeb lidí, způsobů jejich utváření a uspokojování. Jeho základní determinanta je charakter společenskoekonomické formace, materiální životní podmínky a ekonomické postavení jednotlivých tříd a skupin – se změnou společenskoekonomického řádu jsou spojeny hluboké přeměny i ve způsobu života.

Vývoj československé společnosti v příštích desetiletích charakterizují autoři jako budování rozvinuté socialistické společ-

nosti, během kterého budou ze společenské struktury eliminovány pozůstatky antagonistického třídního vrstvení a během kterého postoupí homogenizace životního způsobu. Rozšiřování jeho socialistické podoby se musí vyrovnat s vlivem buržoazních forem a s pozůstatky maloměšťáckých stereotypů a posilovat naopak základní komponenty, ke kterým patří: socialistické vztahy vzájemné spolupráce vyplývající ze socialistického vlastnictví; postupný rozvoj a zlepšení společenské kvality práce a tomu odpovídající socialistický vztah k práci pro společnost; sociální jistota pro všechny pracující včetně zajištěné pomoci v době stáří; stále zvyšování životní úrovně pracujících a postupné rozšiřování jejich spotřeby; rozvoj potřeb vyplývající ze zdokonalování socialistických vztahů mezi lidmi; postupné rozšiřování volného času nad hranice potřebné k prosté reprodukci pracovní síly; účast každého pracujícího na řízení socialistické společnosti a na jejím rozvoji; všeobecný a dynamický polytechnický i společenský vzdělanostní základ a stále zvyšování kvalifikace; stálý růst kulturní úrovně pracujících s postupnou preferencí vyšších kulturních hodnot; zdravý život rozvíjející fyzické síly člověka jako společenskou hodnotu; odpovědný vztah k přírodě a životnímu prostředí; socialistický pořádek a kázeň, socialistická ideovost – cílevědomý přístup k utváření vlastního života vyplývající z vědeckého světového názoru; mezinárodní solidarita pracujících, socialistický internacionalismus a činnorodé socialistické vlastenectví; socialistický přístup k utváření rodinných vztahů a při výchově dětí; ustavičná snaha o tvořivý přístup ke skutečnosti spojený s postupným všeobecným rozvojem sil a schopností. Všechny faktory tvoří vnitřně propojený systém, každý z nich má své místo a specifickou váhu a nevzniká jako automatický produkt socialistické revoluce, ale musí být cílevědomě sledován a rozvíjen. Rozhodující pro tento rozvoj je dynamika socialistických výrobních sil a výrobních vztahů. Vzájemný vliv výroby a životního

způsobu má dialektický charakter, pohybuje se ve spirále, která má dalekosáhlý význam pro prognózování. Určitý rozvoj výrobních sil a výrobních vztahů vyvolává specifické změny životního způsobu. Některé z nich pak působí jako urychlující faktor výrobních sil, a to jednak přímo (pokud vede k rozvoji sil a schopností pracovníka), jednak nepřímo, prostřednictvím nově vyvolaných pracovních stimulů.

V další části se studie o perspektivách socialistického životního způsobu zabývá jeho korelací se životní úrovní, kterou považuje za jednu z podstatných složek materiální báze života, ale jejíž úroveň nedeterminuje automaticky jistý životní způsob. Perspektivní vývoj socialistické společnosti, jak předvídají autoři, bude ve sledovaném období probíhat ve dvou etapách. V první, tj. v sedmdesátých a na počátku osmdesátých let, převažuje růst spotřeby, ale masový růst vzdělání, rozšiřování volného času, a tím i harmonický rozvoj lidské osobnosti jsou jenom částečné. Výroba tohoto období bude ještě charakterizována převážně mechanizací a racionalizačními opatřeními v organizaci, automatizace se ještě nerozšíří natolik, aby se dosáhlo výrazné změny v celkové struktuře společenské dělby práce; jednoduché pracovní úkony budou převažovat. Zvrat může zaručit až rozsáhlé a intenzivní pronikání vědy do výroby, se kterým se počítá až ve druhé etapě, tj. ve druhé polovině osmdesátých let. Jeho důsledkem má být masový rozvoj sil a schopností všech účastníků výrobního procesu, růst tvořivé aktivity, kvalifikace a vzdělání.

V prognóze obou etap se počítá s prosazováním zákonitých tendencí vyplývajících ze socialistických výrobních poměrů. Prvou je uplatňování kolektivních životních forem. Předpoklady jejich růstu jsou v povaze i organizaci pracovního procesu a v mimopracovní aktivitě. Druhou tendencí je rozvíjení tvořivých stránek lidské osobnosti, zejména pak těch, které ústí do aktivní účasti na výstavbě socialistické společnosti v různých oblastech pra-

covní i mimopracovní sféry. Tato tendence má pro formování socialistického způsobu života tím větší význam, že prognostické práce nepředpokládají pro nejbližší dobu dostatečné rozšíření možnosti uplatnit tvořivé stránky přímo v pracovním úkolu.

Utváření socialistického životního způsobu je nedílnou součástí sociálně ekonomického plánování. Hospodářský vývoj může však vedle příznivých okolností přinášet i tendence, které by mohly vést ke stagnaci a sehrát tak retardační roli (kupř. právě pomalé změny v charakteru práce). Předpokládaný růst životní úrovně je spojen s problémy bydlení, s celkovou přestavbou sídlištních sítí a zefektivněním časových výdajů spojených s péčí o domácnost. Posledně jmenovaná má v podstatě dvě možnosti řešení: buď může pokračovat v dosavadním trendu, v němž se víceméně konzervuje na vyšší úrovni tradiční způsob obstarávání domácnosti, nebo rozvíjet tam, kde jsou k tomu předpoklady, společenská řešení, při kterých socialistické organizace přebírají řadu funkcí vykonávaných dosud uvnitř rodiny. Dnes se zatím pokračuje v prvním způsobu řešení problému, ale v dalším desetiletí se bude stále více prosazovat společenská péče o domácnost. Zdokonalováním individuální péče se totiž posiluje uzavírání do soukromí, které je až na dospívající mládež silným prvkem životního způsobu všech skupin obyvatelstva. Předností rozšiřování služeb placených obyvatelstvem je, že je efektivnější a že jeho společenská základna otevírá větší možnosti pro cílevědomé formování životního způsobu. Proto potřeby socialistického životního způsobu nutí zkoumat ekonomické možnosti potřebného předstihu rozvoje placených služeb před růstem výroby hmotných statků dlouhodobé spotřeby určených pro vnitřní trh a individuální použití. Orientace na preferenci služeb jako formy uspokojování potřeb ve sféře spotřeby je jedním z perspektivních momentů divergence kapitalismu a socialismu a jedním ze směrů, ve kterém se prosazuje přednost socialistického zřízení.

Oblastí, ve které je účelné a možné prosazovat hromadné řešení formou placených služeb, je podle autorů rozsáhlá a složitá síť rekreačních činností. Jde především o velkorysé řešení tzv. „druhého bydlení“ obyvatelů velkoměst, a v našich podmínkách vlastně měst vůbec. Dosavadní praxe individuálních chat a chalup je nevyhovující. Společnost by tedy měla zvýšit nabídku rekreačních sídel, společensky využívaných, ale s možností uplatnit individuální sklony a záliby.

Ve druhé části studie jsou řešeny problémy diferenciací a homogenizace životního způsobu z hlediska tříd a sociálních skupin. Klíčovou roli ve formování socialistického životního způsobu má dělnická třída, které jsou hluboce vlastní některé rysy, přecházející jako základní součást do způsobu života v socialistické společnosti. Dělnická třída se změnila z třídy vykořisťované v třídu vládnoucí a jsou pro ni charakteristické dvě skutečnosti: relativně vysoká stabilita a zachovávání kontinuity hodnot. Vzorem pro ostatní sociální skupiny je preference společenského zájmu a schopnost podřídit mu zájmy osobní, důsledný odpor proti vykořisťování, vztahy soudružské spolupráce, ukázněnost a kolektivismus. V procesu socialistické výstavby se dělnická třída zbavuje rysů, kterými byla poznamenána za kapitalismu jako třída vykořisťovaná a prožívá všestranný vzestup: v oblasti materiální, politické, kulturní i lidských vztahů. Tento proces je postupný a v různých vrstvách dělnické třídy se rozvíjí s různou intenzitou. Třída družstevních rolníků si vytváří nový životní způsob založený na družstevním, socialistickém vlastnictví výrobních prostředků, na změnách v charakteru práce spojených s přeměnou zemědělství na mechanizovanou a specializovanou velkovýrobu, změnách v pracovním režimu, který je tím umožněn. Jmenované změny jsou zásadní a hluboké, ale přesto se uskutečnily během života jedné generace a podstatně ovlivnily sbližování životního způsobu ve městě a na vesnici. Jednotícím prvkem jinak heterogenní vrst-

vy inteligence je převažující duševní činnost v povolání a výše vzdělání. Její sepětí se společenským systémem je realizováno změnou sociálního postavení a úsilím o myšlenkovou identifikaci s marxismem-leninismem.

Životní způsob je zakotven v sociální struktuře společnosti a v jejím pohybu a s ní podléhá procesům integrace i diferenciaci. V souladu s postupným vyrovnáváním sociálních a životních podmínek se integrují také jednotlivé komponenty životního způsobu především ve vertikální linii a převahy nabývá diferenciaci v rovině horizontální a individuální. V průběhu dalšího vývoje tedy bude docházet k jisté individualizaci v životním způsobu a zároveň k socializaci individuálních forem na úroveň společnosti a účasti na obecných, celospolečensky uznávaných hodnotách a aktivitách.

Zvláštními sociálními skupinami, jejichž specifikum v životním způsobu autoři analyzují, jsou zaměstnaní lidé, mládež, staří lidé – a také tady ukazují další perspektivy vývoje. Docházejí k závěru, že z hlediska tvorby socialistického životního způsobu je velmi důležité věnovat prvořadou pozornost formování socialistických postojů mladé generace a racionálnímu ovlivnění lidí v tzv. postproduktivním věku.

Závěrečná část studie je věnována vybraným problémům rozvoje životního způsobu, konkrétně přeměnám v povaze práce, které jsou pro vývoj rozhodující, vývoji kvalifikace a vzdělání spolu se společenskou angažovaností, relací pracovní a mimopracovní doby, využití volného času, vývoji rozdělování a sociálních jistot. Každý z těchto faktorů má svou specifikum a obsahuje další dílčí problémy. Řešit je autoři nechtějí a ani nemohou. Jejich práce je jistou fází ve výzkumu složité a společensky závažné problematiky, kterou se tím systematicky zabývá. Bylo by proto neuvážené vytýkat, že některé ve studii obsažené prognózy jsou diskusní – ostatně to jsou svým způsobem všechny společenské prognózy, protože jejich pravdivost proěřuje teprve čas – nebo málo argu-

mentované. Přijměme raději studii jako pracovní základ a jako mnohostranný podnět inspirující k dalším úvahám o budoucnosti socialistického životního způsobu v naší společnosti.

Jitka Havlová

Lebensweise und Moral im Sozialismus (Berlin 1972)

Jednou z četných publikací NDR z poslední doby zabývajících se aktuálními otázkami životního způsobu je kniha *Životní způsob a morálka za socialismu (Lebensweise und Moral im Sozialismus)*.

Tato kolektivní monografie se zabývá problémy životního způsobu v rozvinuté socialistické společnosti. V sedmi kapitolách zkoumá morálku a životní způsob v období třídního boje, utváření nového člověka v NDR, vztah osobnosti a společnosti za socialismu, odpovědnost osobnosti jako občana, vliv socialistického pracovního procesu na vývoj morálky a otázky osobního života člověka v socialistické společnosti.

Velká pozornost je věnována analýze pojmu „životní způsob“. Tato analýza se provádí na širokém historickém pozadí. Životní způsob zahrnuje podle názorů autorů pracovní proces i volný čas, všechny formy životní činnosti člověka, zahrnuje prvky jak materiálního, tak i duchovního života společnosti. V životním způsobu se odrážejí obyčeje, tradice, kultura určitého národa.

Autoři publikace se zamýšlejí nad vztahem mezi životním způsobem a způsobem myšlení a konstatují, že mezi oběma existuje složitý zprostředkovaný vztah, neboť z ekonomických vztahů vznikají určité zájmy, objevují se stimuly, utváří se jakýsi zprostředkovací článek, jehož prostřednictvím působí životní způsob na způsob myšlení lidí. Kniha ukazuje všchnu složitost a zprostředkovanost vztahů mezi životním způsobem a způsobem myšlení lidí, autoři přecházejí k charakterizování socialistického životního způsobu, poukazují na reálné rozpory socialismu, hledají způsoby jejich řešení, jejich souvislost

s procesem utváření socialistického způsobu myšlení.

Od obecného pojmu životní způsob přecházejí autoři ke specifikaci tohoto pojmu, vymezují životní způsob socialistické společnosti a srovnávají kapitalistický a socialistický životní způsob. Socialistický životní způsob je definován jako „takový životní způsob, který je založen na ekonomických vztazích, kde svobodní a vysoce vzdělaní pracující pod vedením dělnické strany a její třídy uvědoměle budují svůj život a socialistické společenské vztahy“ (str. 66). Obsah a charakter socialistického životního způsobu je určován socialistickým výrobním způsobem a třídním charakterem socialistické společnosti. Autoři ukazují, že jen v podmínkách socialismu je možná opravdová demokracie, demokracie proniknutá humanismem a pocitem odpovědnosti za socialistickou společnost. Jako nejdůležitější charakteristický rys socialistického životního způsobu je označován patriotismus a internacionalismus. Zdůrazňují se sociální garance, vědomí „bezpečí, které dovoluje jít s pocitem jistoty, vstříc zítřkům“ (str. 338 n.).

Autoři analyzují pojmy mravnost, morálka a jejich vztah ke společenskému vědomí. Zdůrazňují, že mravnost nelze pokládat jen za sféru společenského vědomí, že rozhodující význam má přitom charakter světového názoru, pomocí něhož se vyjadřují jistá přesvědčení. Akcentují nutnost rozšířit mravní přesvědčení dělnické třídy na všechny třídy a vrstvy v období výstavby socialismu a přeměnit je v morálku celé společnosti. Z knihy vyplývají charakteristiky morálky různých sociálních vrstev socialistické společnosti, i když lze z textu vyvodit, že morálka u všech těchto vrstev je v podstatě shodná, neboť je podmíněna socialistickými společenskými vztahy.

Podrobně se analyzuje vztah kolektivu a osobnosti, poukazuje se na to, jak socialistický životní způsob utváří morální požadavky a vztahy lidí, zřetelně se určuje dialektika vzájemného působení osobních a společenských zájmů a uplatňuje

se názor, že v případě nutnosti je nezbytné podřídit osobní zájmy zájmům celospolečenským.

Mnoho pozornosti se věnuje problému práce v socialistické společnosti jako základu socialistického životního způsobu a morálky. Pro socialistický životní způsob jsou charakteristické vysoké mravní principy. Morálka a životní způsob za socialismu tvoří jistou jednotu. Tuto skutečnost autoři přesvědčivě ukazují na konkrétním procesu utváření nového člověka v NDR, vymezují jednotlivé etapy formování socialistické morálky v NDR. Začátek tohoto procesu spatřují v osvobození země od fašismu, kdy se vytvořily příznivé podmínky pro rozvoj antifašistických demokratických sil, jejichž úkolem bylo „překonat do té doby vládnoucí imperialistické mravní normy a hodnoty a nahradit je novými normami a hodnotami, aby byl vytvořen životní způsob odpovídající lidské hodnotě“ (str. 104). Významnou úlohu v tom sehrála komunistická strana, která se zaměřila zejména na formování dělnické morálky. Autoři připomínají, že V. sjezd komunistické strany v roce 1958 konstatoval vítězství dělnické morálky v širokých vrstvách obyvatelstva a vytyčil úkol formovat socialistickou morálku.

Objektivní předpoklady pro rozvíjení socialistického životního způsobu a morálky, vytvářejí socialistické ekonomické a politické vztahy. Jejich struktura je taková, připomínají autoři, že přispívají k identitě osobních a společenských zájmů. Tuto identitu však nelze chápat jako „mrtvou“ totožnost, kde absentují jakékoli rozpory a konflikty. Autoři správně připomínají, že „identita osobních zájmů a potřeb společenského vývoje jest dynamický proces, v němž neustále vznikají nové potřeby, nové zájmy a nové rozpory“ (str. 178). Zamýšlejí se nad těmito rozpory a konstatují, že často mají objektivní charakter, když osobnost nebo jednotlivý kolektiv nestačí tempu sociálního vývoje a s menší efektivitou využívá obrovských možností socialistického zřízení. Nelze také nepřihlížet ke konfliktům, jejichž povaha je

určována osobními vlastnostmi lidí (199 n.). Velká úloha při řešení konfliktních situací, při úsilí sladit společenské zájmy se zájmy osobními je přisuzována morálce. Proto je třeba se zabývat praktickým charakterem morálky.

Zvláštní kapitola je věnována problematice mládeže, otázkám jejího mravního vědomí. Zároveň se autoři snaží vymezit rozdíly mezi chováním mládeže v kapitalistických a socialistických zemích. Akcentují zde zejména skutečnost, že v socialistické společnosti má mládež všechny nezbytné podmínky k všestrannému rozvoji, v souvislosti s nímž se formuje její mravní vědomí. Ovšem i zde, jak se v monografii zdůrazňuje, existují určité disproporce, těžkosti a rozpory, na které autoři upozorňují v souvislosti s vnitřní logikou rozvíjení osobnosti, s úlohou a významem různých věkových období.

V práci je věnována velká pozornost zkoumání těch ekonomických, politických a ideologických momentů, které podstatně ovlivňují morální profil člověka v rozvinuté socialistické společnosti. Poukazuje se na zvláštní význam psychologického klimatu socialistické společnosti, které poskytuje každému člověku pocit sociálního bezpečí a které může vzniknout jen za socialismu, kde, jak autoři zdůrazňují, dělnická třída má politickou moc a kde se uskutečňuje důsledná politika míru a politika, jež zajišťuje právo na práci.

Charakteristiku životního způsobu a morálky za socialismu doplňuje zkoumání problémů rodiny, manželství, využití volného času a utváření estetických potřeb. V publikaci se uvádí bohatý faktický materiál, který názorně ukazuje a potvrzuje úspěchy NDR při vytváření rozvinuté socialistické společnosti a při formování nového socialistického člověka.

Celá kniha je prostoupena nekompromisním bojem proti buržoazním teoriím zabývajícím se životním způsobem a morálkou.

Knih *Životní způsob a morálka za socialismu* zaujímá významné místo mezi publikacemi s podobnou tematikou, jichž se v poslední době objevilo mnoho na

knížním trhu. Je to tematika aktuální, a proto lze kladně hodnotit snahu německých sociologů vymezit pojem životní způsob, specifikovat životní způsob za socialismu a určit jeho vztah k morálce, neboť ve vědecké literatuře se velmi často setkáváme s pojmem „socialistický životní způsob“. Jeho obsah se však ne vždy přesně vymezuje, pojem zůstává nevyjasněný, mlhavý. Recenzovaná kniha vyplňuje tuto mezeru, což je třeba hodnotit velmi pozitivně.

Při všech přednostech má však uvedená práce i některé nedostatky, na něž rovněž chceme upozornit. Je nutno konstatovat, že zatímco pojem životní způsob je analyzován velmi obšírně, zůstává problém morálky víceméně okrajovou záležitostí, je vyložen méně důkladně. Většinou se morálka chápe jen jako hodnocení životního způsobu za socialismu, ztrácí se specifičnost a jistá samostatnost, funkce morálky v životě socialistické společnosti. Analýza sociálních funkcí morálky by si podle našeho názoru zasloužovala větší pozornost, než jakou jí věnovali autoři recenzované knihy. Vědecká hodnota této práce je však nesporná a sborník jistě zaujme všechny, kteří se zabývají problémy životního způsobu a morálky v období vyspělé socialistické společnosti.

Milena Manová

Valentina Nikolajevna Pimenova: „Svobodoje vremja v socialističeskom obščestve“, Izdatelstvo „Nauka“, Moskva 1974, (str. 311). Akademijskij institut filozofii.

V posledních letech se stal volný čas v Sovětském svazu mimořádně aktuálním problémem. Zkrácení délky pracovní doby ze sedmi na šest hodin v oblasti se škodlivými pracovními podmínkami a přechod na pětidenní pracovní týden se dvěma volnými dny – to vše znamená zvětšení volného času. Kvantitativní růst volného času a nutnost výchovy nového člověka postavily před společností úkol racionálně využívat volný čas, tj. promýšlet takovou

jeho organizaci, aby co nejvíce vedla k všestrannému rozvoji osobnosti.¹⁾

Specifikem těchto nejnovějších prací je jejich teoretické zaměření, jejich orientace na studium volného času vcelku, v měřítku celé společnosti. Při těchto analýzách

1) Výzkumy volného času se v Sovětském svazu provádějí odedávna. V roce 1922 – 1925 S. G. Strumilin provedl výzkum volného času dělníků zaměstnanců a samostatných rolníků; v roce 1935 – 1936 dělníků, zaměstnanců a kolchozníků. Ve dvacátých letech se prováděly výběrové výzkumy pracujících v některých městech a koncem dvacátých a začátkem třicátých let v Moskvě, Ukrajině a Taškentě. Byly organizované konference všesvazové i oblastní pro zlepšení způsobu života žen.

Ovšem zejména intenzivně se začaly provádět výzkumy volného času až koncem padesátých let, a to prostřednictvím státních i stranických institucí. Objevila se řada prací, které interpretovaly a zobecňovaly výsledky těchto konkrétních sociálních výzkumů. Uvádíme aspoň nejdůležitější práce o volném čase, které vyšly v SSSR: *Unerabočeje vremja trudjaščichsja SSSR* (Novosibirsk 1961); *Voprosy svobodnogo vremeni v kollektivach kommunističeskogo truda*, (Novosibirsk 1963); V. Bolgov, *Unerabočeje vremja i uroveň žizni trudjaščichsja* (Novosibirsk 1964); G. A. Prudenskij, *Vremja i trud* (Moskva 1965); G. S. Petrosjan, *Unerabočeje vremja trudjaščichsja v SSSR* (Moskva 1965); A. G. Bajkova, A. S. Dučal, A. A. Zemcov, *Svobodnoje vremja i vsestoronneje razvitiije ličnosti* (Moskva 1965); V. D. Patrušev, *Vremja kak ekonomičeskaja kategorija*, (Moskva 1966); B. A. Grušin, *Svobodnoje vremja, Aktualnyje problemy*, (Moskva 1967); V. A. Artemov, V. I. Bolgov a další: *Statistika bjudžetov vremeni trudjaščichsja*, (Moskva 1967); E. A. Elizarev, *Vremja obščestva*, (Novosibirsk, 1969); G. A. Zborovskij, G. P. Orlov, *Dosug, dejstviteľnost i illjuzii* (Sverdlovsk 1970); *Bjudžet vremeni gorodskogo naselenija* (Moskva 1971); L. A. Gordon, E. V. Klopov, *Čelovek posle raboty* (Moskva 1972); vyšla česky pod názvem *Člověk po práci* (Nakladatelství Svoboda, Praha 1976); V. I. Bolgov, *Bjudžet vremeni pri socializme* (Moskva 1973) a řada dalších.

se přihlíží jak na kvantitativní, tak na kvalitativní stránku volného času, na jeho formu i obsah, studují se svazky s jinými společenskými jevy, jako je způsob výroby, nadstavba a kultura společnosti. Tyto analýzy vycházejí z toho, že způsob života lidí – to není jenom tzv. individuální věc, ale že kvalita obsahu volného času je velmi významnou charakteristikou sociálně ekonomické formace, jeho úrovně i stupně rozvoje. Kvantitativní charakteristiky, zejména typické pro dřívější ekonomické práce, které se zabývaly volným časem ve vztahu na výrobu, na produktivitu práce, jsou stále více doplňovány o aspekty sociologické a aspekty sociálně psychologické, tj. všímají si vztahů mezi lidmi v procesu jeho využívání. Pracovní a volný čas se tak zkoumá už nejen z ekonomického hlediska, i když takovéto práce stále vznikají, ale mnohem více z hlediska sociologického, z hlediska společenských změn a v těsné souvislosti se zákony rozvoje této společenskoeconomické formace.

Uvedená práce začíná výkladem pracovním, mimopracovním a volným časem a dívá se na ně jako na strukturální elementy sociálního času. Pracovní a volný čas není ovšem výchozím bodem poznání sociální skutečnosti, ale je syntézou mnohem širších a hlubších sociálních závislostí a vztahů. Pracovní a volný čas jsou jistě stránky fungování a rozvoje společenskoeconomické formace. Protiklad mezi pracovním a volným časem vznikl spolu se vznikem odcizení osobnosti v třídně antagonistických formacích. Pro odcizeného člověka byl symbolem svobody volný čas. Rozdělení času na pracovní jako „nesvobodný“ a mimopracovní jako „volný čas“ (nebo jako na „sféru svobody“), vycházelo zpočátku ze životních podmínek utiskovaných tříd. Pro dělníka jeho práce nebyla dobrovolná, ale vynucená. Svobodně činný si připadal jenom ve svých biologických funkcích (jídlo, pití, plazení – nanejvýš bydlení, strojení), ale v ostatních dalších funkcích byl „nesvobodný“, zbavený „volnosti“. V práci viděl

jen prostředek, který vedl k uspokojování potřeb, sebeobětování nebo utrpení.

Zvláštností kapitalistické formace je to, že rozdělení pracovního času na pracovní a volný přijímá všeobecný charakter. Uplatňuje se ve vztahu ke všem třídám, sociálním vrstvám a skupinám společnosti. V kapitalistických třídě ekonomických formacích „pracovní doba“ byla v základě údělem vykořisťovatelských tříd. Účast vládnoucích tříd v procesu materiální výroby byl spíše výjimkou než pravidlem. V kapitalistické společnosti byla i část vládnoucí třídy vázána pracovní dobou. Přesto – podle autorky – kategorie „pracovní doby“ nemůže být používána ve vztahu k buržoazii jako celku. I když buržoazie vyplňuje řadu funkcí v kapitalistickém podniku, „realizuje pracovní čas“, hlavní její sociální funkce nelze označovat tímto pojmem. Ne vytváření, ale přisvojování nadhodnoty je její základní funkce. Příjem kapitalisty je totiž nezávislý na době účasti ve výrobě, ale je dán rozsahem kapitálu a exploatací pracujících.

Volný čas se objevuje u dělnické třídy v epoše rozvinutého kapitalismu. Jestliže mluvíme o volném čase nejen jako o době reprodukce pracovní síly, ale rovněž jako o době jejího vlastního rozvoje – tak zhruba řečeno – jisté možnosti pro uspokojení této potřeby vznikají s objevením osmihodinového pracovního dne. Autorka uvedené studie ukazuje na historii volného času, jak se tento „volný čas“ v celkovém „sociálním času“ formoval. Na raných stupních vývoje společnosti „sociální čas“ existoval v přirozené formě, jeho jednotlivé složky nebyly rozděleny do jednotlivých částí a jednotlivé jeho „komponenty“ se rozvíjely u jednotlivých tříd rozdílně.

Kromě pracovní doby jednou z nejdůležitějších kategorií sociálního času je čas mimopracovní, tj. „mimopracovní doba“. Mimopracovní doba se stává „základní“ pro klasifikaci sociálního času. Klasifikace, která vychází z mimopracovní doby jako základu, byla předložena známým

sovětským ekonomem G. A. Prudenským. On rozlišuje pracovní a mimopracovní dobu.

Mimopracovní dobu lze rozdělit na čtyři části:

- a) čas, který je svázán s prací v zaměstnání (cesta do práce a zpět, nejrůznější druhy času stráveného v zaměstnání, tj. i ten čas, který nevchází do stavu odměňovaného času; čas před prací i po ní, jako převlékání, umývání atd.);
- b) čas určený pro domácí práce (osobní domácí práce a práce spojená s používáním společenských služeb, tj. nákup, příprava jídla, úprava bytu, oděvu, obuvi a prádla);
- c) čas svázaný s uspokojením fyziologických potřeb (spánek, jídlo, osobní hygiena);
- d) volný čas.

Tato klasifikace byla používána mnohými sovětskými autory a byla hojně přejímána v zahraniční literatuře. Ukázala se jako adekvátní poznávacím úkolem. Svým rozčleněním jednotlivých složek čelí zjednodušujícím koncepcím, které se občas, zejména v minulosti, objevovaly, když každá práce, která byla osvobozena od závazného času v zaměstnání, byla považována za „volný čas“. Zejména toto zjednodušené stanovisko se nejednou dovolávalo i autority K. Marxe, který naopak pojem „mimopracovní doby“ nepoužíval, ale nejvíce disponoval pojmem „pracovní doba“ a „volný čas“. Autorka zdůrazňuje, že zavedení takovéto klasifikace je účelné, protože nejlépe orientuje na poznání sociální skutečnosti socialistické společnosti. Zdůrazňuje, že to nejdůležitější v socialistické společnosti ve srovnání s kapitalismem je kvantitativní růst mimopracovní doby v systému kategorií sociálního času.

Volný čas je tou částí mimopracovní doby, kterou využívají pracující pro zvýšení svého kulturně technického standardu, pro tělovýchovu a sport, pro kulturní odpočinek, pro styk s přáteli. Tento čas slouží koneckonců pro rozvoj intelektuálních a fyzických schopností. Podstatu vol-

ného času nachází autorka v tom, že se stává prostorem pro všestranný rozvoj osobnosti. Ve volném čase nachází nevyhnutelnou podmínku rozšířené duchovní produkce. Autorka Pimenovová zdůrazňuje, že volný čas sice spolupůsobí na rozvoj výroby, protože je dobou rozšířené reprodukce pracovní síly, ale tuto jeho funkci nepovažuje za hlavní. Hlavní sociální funkci volného času vidí v působení na rozvoj osobnosti, na jeho všestranné formování.

Přechod k socialismu znamená veliký pokrok v rozvoji svobody jak v pracovní době, tak ve volném čase. Stalo se tak v důsledku likvidace soukromého vlastnictví a vykořisťování člověka člověkem. Přes tyto zásadní změny, které zaznamenala epocha socialismu, v tom stadiu, kdy se ještě zachovávají zbytky staré dělby práce, převážná většina prací ještě nemá tvůrčí charakter. Práce – pak ještě stále není jen prostředkem uspokojení „potřeby práce“, ale prostředkem uspokojení jiných potřeb, je ještě stále především prostředkem k životu. Proto nehledě na likvidaci vykořisťování, práce nepřestává být – ve známém smyslu – „sférou vnější nevyhnutelnosti“. Na aktuálním stadiu rozvoje socialismu práce a pracovní doba na rozdíl od činnosti v mimopracovní době a volném čase – se technologicky i právně reglementuje. V socialistické společnosti mezi rozdílnými sociálními skupinami existují rozdíly v „obsahu práce“, a tudíž i v možnostech přístupu k tvůrčí práci; to poskytuje i rozdílné možnosti pro rozvoj osobnosti v pracovní době. Až ve stadiu komunismu se bude realizovat stírání sociálních rozdílů v obsahu pracovní doby. Práce všech členů společnosti se přemění v prvotní životní potřebu, přestane být jenom „prostředkem k životu“ a stane se přímo „potřebou života“. Autorka všestranně analyzuje společenské, technické a ekonomické předpoklady této přeměny.

V této souvislosti se autorka vyjadřuje i k otázce „koncepte člověka“ v díle K. Marxe. K. Marx – jak jej známe –

v jedněch případech obracel pozornost na stírání rozdílů mezi pracovním a volným časem – a v jiných je stavěl proti sobě jako „říši vnější nevyhnutelnosti“ a „říši svobody“. V této otázce – spolu s některými polskými sociology – zastává stanovisko, že první je maximální tendence, svázaná s nejvzdálenějšími cíli, druhá „realistická“ tendence, vedoucí k nejbližším cílům a k poznání nejbližších cest rozvoje společnosti. K. Marx byl nucen obracet pozornost i na nejbližší perspektivy vývoje.

V této souvislosti nutno odmítnout zjednodušující představy na volný čas, který vždy a bez ohledu na jeho obsah má „svoji“ základní kvalitu, a to je „říše svobody“. Základním předpokladem přeměny „volného času“ v „říši svobody“ je likvidace vykořisťování v důsledku vítězství socialistické revoluce. V aktuální době, v současném stadiu rozvoje socialismu práce v pracovní době je ještě svázaná s vnější účelností; spolu s tím se však odkrývá stále více jeho podstatná vlastnost svobodné činnosti, kterou diktuje novodobý rozvoj výrobních sil.

Vztahy ve sféře volného času v konečné instanci jsou určeny výrobními vztahy. Pracující vrstvy ve sféře volného času, jakož i v pracovní době zůstávají v systému stejných výrobních vztahů; jsou pod vlivem „stejně vládnoucí duchovní produkce“, pod vlivem této dominující kultury společnosti. Pracující vrstvy se proto neosvobozují od kapitalismu tím, že v důsledku rozvoje výrobních sil vzrůstá doba určená pro volný čas. V podmínkách kapitalismu se „volný čas“ nestal a zásadně se ani nemůže stát prostorem pro všestranný rozvoj osobnosti.

V práci je obsažena rovněž kapitola o volném čase jako kategorii marxistické sociologie. Marxistická věda studuje volný čas jako jednu ze stránek fungování a rozvoje společnosti, tj. zkoumá ho v systému nejširších společenských závislostí a vztahů. Kvantum volného času, jeho rozdělení na jednotlivé třídy, jeho obsah, musí být zkoumán konkrétně historicky

v rámci společenskoeconomické formace. Tak jako podstatou „zvláštnosti osobnosti“ nejsou její vousy, její krev, její abstraktní fysis, nýbrž její sociální kvalita (K. Marx), tak rovněž sociologický přístup k volnému času musí vést k určení jeho společenského obsahu jako podstatného určeni, který jen v této podobě vyjadřuje svoji kvalitu. Proto volný čas vystupuje v marxistické společenské teorii ne prostě jako individuální jev, ale jako konkrétní výraz „typické osobnosti“, zařazené do rámce určité třídy. Autorka se staví rovněž proti sociologickému idealismu, tj. proti tomu, aby volný čas byl na druhé straně zkoumán vně a nezávisle od volného času konkrétních žijících individuí. Konkrétní sociologické výzkumy jsou metody zkoumání jak zvláštních, tak obecných zákonitostí formování volného času. Ve volném čase jednotlivých individuí nebo jejich skupiny se odrážejí vždy aspoň některé elementy volného času širší společnosti, a mohou proto přispět k objasnění volného času, který se formuje v socialistické společnosti. Spolu s tím sociologie musí zkoumat rovněž faktory, které ho ovlivňují v tom nebo onom směru. Uvádí následující směry výzkumu: a) analýza z hlediska objevujících se potřeb dalšího rozvoje socialistické společnosti, b) historická analýza zkoumající genezi vzniku volného času, c) studium struktury, cílů a zaměření společenských kulturních institucí, které se podílejí na jeho organizaci, d) analýza výsledků konkrétních sociologických výzkumů.

Autorka si všimá i řady problémů, do nichž se dostává buržoazní sociologie volného času. Pro tuto sociologii je charakteristická tendence zamlčovat svazek mezi volným časem a charakterem společenského řádu. Buržoazní sociologie ignoruje rozhodující faktory, které spolupůsobí na „obsah“ činnosti lidí ve volném čase. Jestliže buržoazní sociologie zkoumá funkci rozvoje osobnosti (kromě zábavy a odpočinku), tak nikoliv jako produkt rozvoje výrobních sil a výrobních vztahů, ale jako fyziologickou potřebu or-

ganismu, jako potřebu u rozdílných činností a nutnosti této rozdílnosti. Jestliže práce je monotónní a rozdrobená na jednotlivé operace a neposkytuje možnosti pro rozvoj a člověk se nemůže uspokojit v tvorbě, pak musí „kompenzovat“ negativní vlivy práce na osobnost rozdílnou činností ve volném čase. Autorka napadá zejména tuto teorii kompenzace, kterou zastávají někteří buržoazně liberální humanisté a ukazuje na její fiktivnost při řešení základních problémů rozvoje osobnosti. Dále autorka ukazuje na krizi empirické metody, vlastní určité části buržoazní „sociologie volného času“. Společenskou podstatu volného času spolu s problémem rozvoje osobnosti nelze odhalit jen prostřednictvím výzkumů „kina, sportu, divadlo nebo televize“, ale jenom všestrannou analýzou společnosti, s odhalením zákonitostí, kterými se řídí. Ovšem buržoazní „sociologie volného času“, pokud zůstává na buržoazních pozicích ignorujících roli výrobních vztahů, nemůže tento problém úspěšně řešit.

Vědecká studie V. N. Pimenovové je v jistém smyslu „syntetickou studií“, která podává vlastní původní analýzu problémů volného času a poskytuje i rozsáhlý obraz o sovětských a jiných marxistických studiích o volném čase. Práce podává i kritický rozbor buržoazní „sociologie volného času“. Předností uvedené studie je to, že autorka nedělá z „volného času“ systém uzavřených a hotových představ, ale pomocí nashromážděných poznatků otevírá další možnosti pro výzkum a analýzu. Uvedená práce je proto důležitým příspěvkem k sociologickému poznání této důležité oblasti společenského života.

Martin Marušiak

Styl žycia Konceptje, propozycje, pod redakcja Andrzeja Sicińskiego, Warszawa 1976, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, stran 271

Relativně rozsáhlá práce kolektivu polských autorů se skládá z předmluvy redaktora celé práce A. Sicińskiego a osmi samostatných příspěvků. Z výběru autorů

je zřejmé, že práce není jen ryze sociologickým pojednáním, jde spíše o společnou práci představitelů několika společenskovědních disciplín, kteří analyzují problematiku životního stylu z hlediska oboru, jímž se odborně zabývají. Práce je na závěr vybavena přehledem vybrané literatury, která jak autorsky, tak svým zaměřením překračuje rámec vlastní sociologie.

Již název práce ukazuje výmluvně určité polské specifikum; polští autoři používají běžně pro označení problematiky způsobu života termín životní styl, zatímco někteří naši autoři nebo autoři z NDR tento výraz vůbec nepoužívají. První teoretická práce zaměřená na pojmovou a kategoriální analýzu je dílem A. Sicińskiego a má název Životní styl – pojmové a teoretické problémy. M. Czerwiński se zabývá ve své stati pojmem stylu života a jeho důsledky. O souvislostech kategorie stylu života s podněty, jež může dát antropologie (v dané souvislosti jde o kulturní antropologii), pojednává A. Tarkowská. Známý polský filozof B. Suchodolski analyzuje životní styl z hlediska filozofie. A. Pawełczyńska se věnuje problematice stylu života v období změn a snaží se najít determinanty a referenční rámec této problematiky. Další příspěvek pochází opět z pera A. Sicińskiego – tentokrát pojednává o změnách životního stylu v soudobém Polsku. Vztah životního stylu a hodnot je předmětem zájmu A. Jawlowské. Poslední stať napsal opět A. Siciński spolu s J. Strzeleckim. Jde o problematiku vztahu životního stylu k pojmu kvalita života v souvislosti s možnostmi a problémy sociální politiky.

U nás se problematika způsobu života rozpracovává především v rámci sociologie. Již od dob první republiky se jí tradičně dodnes věnují architekti, popřípadě i někteří teoretikové umění. Z recenzovaného sborníku je zřejmé, že v Polsku je okruh pracovníků, kteří se problematikou životního stylu zabývají, poněkud odlišný. U nás právě scházejí filozofické přístupy k uvedené problematice, souvislosti životního stylu s problematikou kul-

turní antropologie v naší zemi úplně chybí, snad proto, že kulturní antropologie se zatím otázkami soudobého způsobu života nezabývá.

A. Siciński v předmluvě stručně ukazuje důvod zájmu o problematiku životního stylu. V socialistických zemích jde především o souvislost s dosaženým stupněm hospodářského a celkového společenského vývoje. V dané vyšší fázi vývoje socialistické společnosti (jde v podstatě o přechod k rozvinuté socialistické společnosti) již nestačí pouhá ekonomická kritéria pro zachycení základních vývojových tendencí. Je třeba přistoupit i k hlediskům kulturním a morálním, zjevnou se stává i alternativnost cest a úvah o dalším vývoji socialistického způsobu života. Autorům nejde v dané publikaci o definitivní řešení problémů, které se teprve vyvíjejí, ani o návody. Chtějí ukázat teoretické a pojmové problémy i sporná stanoviska a do jisté míry i výsledky dosavadního vývoje v Polsku se zřetelem na změny životního stylu.

Ve své teoretické a kategoriální analýze určuje A. Siciński základní zaměření svého výchozího pojetí životního stylu. Protože víme, že i v jiných socialistických zemích nejsou všechny výměry způsobu života jednotné, lze očekávat, že Sicińskiego definice se bude podobat některému z pojetí, jež se vyskytují v literatuře socialistických zemí.

Základní určení životního stylu je u Sicińskiego zahrnováno do kategorií chování a každodennosti. Životní styl pak určuje jako sféru a formy každodenního chování jednotlivců a skupin. Výslovně zdůrazňuje, že nechce ztotožňovat životní styl se způsobem života, jak o něm mluví Marx a Engels. Způsob života je podle Sicińskiego objektivní kategorií, která charakterizuje lidskou existenci, životní styl je naproti tomu empirická kategorie sociologické analýzy diferencovaných způsobů lidského chování. Životní styl závisí tedy na způsobu života. Tímto úvodním rozlišením způsobu života a životního stylu vysvětluje tedy Siciński rozdílná pojmo-

sloví polských autorů. Je jasné, že všude tam, kde polští autoři mluví o životním stylu, mají na mysli problematiku, která je ve většině socialistických zemí zahrnuta pod termín způsob života.

V dalších úvahách uvádí Siciński do souvislosti životní styl s pojmy životní úroveň, potřeby, společenské vzory a normy. Rozlišuje kulturní vzory uznávané a fakticky praktikované. Zdůrazňuje, že proměnlivost chování, vyznačeného kulturními vzory a standardy, je jedním ze skutečných aspektů změn životního stylu. Důležitost kulturních vzorů a standardů je dána tím, že jejich většina se dotýká především každodenního chování či jednání lidí. Z jiných problémů, jež Siciński nadhazuje, jsou zajímavé zvláště ty, které se týkají souvislosti životního stylu s kategoriemi, které jsou považovány za psychologické. Jde především o motivy, potřeby, hodnoty. To jsou podle Sicińského především mikromechanismy utváření životního stylu na rozdíl od makrodeterminant. Vztahy mezi mikromechanismy makrodeterminantami životního stylu přináší další problém, jde o životní styl jednotlivce a životní styl skupiny, k níž patří. Tento problém není fakticky zatím rozpracován. Podnětné jsou i úvahy autora úvodní stati o tom, do jaké míry je životní styl nejen faktorem diferencujícím, ale hierarchizujícím. Zde se problematika životního stylu úzce stýká se sociálním rozvrstvením a sociální nerovností. Zajímavou otázkou, kterou Siciński nadhazuje, je problém, jak se jednatel učí životnímu stylu a jak učení souvisí s programováním životního stylu.

M. Czerwiński navazuje na Sicińského úvahy, přijímá jeho definici životního stylu a navíc zdůrazňuje každodenní a především opakující se formy chování. Charakteristika životního stylu je pro něho především otázkou popisu vnějších forem chování lidí. Tento vnější popis chování lidí má pak umožnit závěry, které se týkají vnitřního života lidí, kteří praktikují určitý životní styl. V dalších částech své stati si Czerwiński všímá způsobů

zachycení či vyjádření problematiky životního stylu v literatuře. Nadhazuje jedno z akcentovaných pojetí životního stylu, který se především odehrává ve sféře soukromí. Sám autor však neztotožňuje životní styl se sférou volného času. Naopak podtrhuje význam práce a pracovní činnosti pro konstituování životního stylu. Zajímá ho proto, jak jednotlivé lidské činnosti strukturují životní styl a současně přijímá myšlenku o prvcích volby a výběru při vytváření životního stylu. Dochází až k myšlence, že chování, v němž člověk nemá žádnou možnost volby, nelze zařadit do životního stylu. Czerwiński vnáší do analýzy životního stylu moment času a na závěr své studie se letmo dotýká problému kvality života, který je však podrobně rozebírán v posledním příspěvku recenzované publikace.

E. Tarkowská si ve své studii všímá možných inspirací kulturní antropologie, když na začátku konstatuje, že pojetí životního stylu překračuje rámec tradiční sociologie kultury. Proto se snaží najít pro řešení problematiky životního stylu podněty z kulturní antropologie a zvláště z jejího pojetí kultury. To má své úskali, protože kulturní antropologie a její hlavní představitelé rozvíjejí svá pojetí mimo marxismus. Z autorů, na něž se Tarkowská odvolává, jsou to zvláště Kroeber, Mauss a Durkheim, ze současných je to C. Lévi-Strauss. Zcela přirozeně se dostává do popředí problém, jak lze využít metod a výsledků bádání o společnostech „primitivních či nekomplexních pro řešení problémů, jež se týkají moderních, a to velmi složitých společností. Z antropologie chce autorka rovněž čerpat podněty pro studium hodnot a jejich vztahů k životnímu stylu.

Ve filozoficky pojatém příspěvku se známý autor B. Suchodolski zamýšlí nejdříve nad filozofickými výměry životního stylu, aby pak rozvinul vysoce zajímavou a podnětnou problematiku nutnosti, determinismu ve vytváření životního stylu a prvku nejen volby, ale i svobody a tvořivosti při formování životního stylu. Zkou-

má vztah mezi zděděnou a převzatou společenskou nutností a podmínkami lidské nespokojenosti, vzpoury, novátorství. Zdůrazňuje nejen prvek interiorizace vnějšího, daného a předepsaného, ale i prvek zpředmětování, zvnějšnění vnitřního, subjektivně aktivního. Zevrubně se zabývá problematikou času a jeho dimenzí (minulost, přítomnost a budoucnost) při vytváření životního stylu. Velkou pozornost věnuje typologii životního stylu a předkládá pět možných a historicky se vyskytujících typů. První je honba za plností života (jako příklad Petronius nebo Don Juan), ke druhému typu patří styl buržoazní, jehož největší příklady lze nalézt v Pamětech B. Franklina. Je to chladný, vykalkulovaný, disciplinovaný a plodný život. Ke třetímu typu řadí život plný morální rigoróznosti a morálního závazku, jak ho postuloval například Kant. Čtvrtý typ se vyskytuje tam, kde se setkáváme s životem, který se řídí hodnotami a je přitom spontánní. Je to přesvědčení, že morálnost a manifestace lidského srdce se mohou realizovat spontánně a bez pocitu závazku a povinnosti. Pátým moderním typem je existenciální život, který vyjadřuje vzpouru proti všem daným způsobům lidského žití. Autor této stati je si vědom problematičnosti takové typologie, i když nelze popřít, že je možno najít pro tuto poněkud abstraktní a nehistorickou typologii určité příklady.

Autorka další stati A. Pawełczyńska přejímá základní východisko A. Sicińskiego, doplňuje je však svými podnětnými a originálními postřehy. Při charakteristice životního stylu rozlišuje určité pozorované chování, jež je spjato se sférou každodennosti a nepozorované hodnoty, které člověk svými hodnotami vyjadřuje. Tím pozitivně napravuje nedůslednost, kterou lze spatřovat v tom pojetí, které životní styl vidí jen jako sféru a formy objektivního chování bez hodnotových orientací, které se v chování vyjadřují a také chování motivují. Zajímavé je i autorčino rozlišování způsobu chování, v nichž je člověk hodnotou a samoúčelem, od

těch druhů chování, v nichž je nutně nástrojem plnění určitých skupinových nebo společenských cílů. Nejoriginálnější myšlenkou autorky je však idea, že životní styl se nevyčerpává jen kategoriemi kulturních vzorů a společenským rámcem, životní styl je determinován i lidským organismem, a proto je nutné též zařadit pojem zdraví. V souladu s touto základní myšlenkou pak definuje životní styl jako souhrn každodenního chování, které je reakcí člověka na měnící se požadavky a podmínky té které civilizace a vztahuje se k němu také zdraví jako pozitivní hodnota. Toto své pojetí pak autorka rozvádí v dalších částech své stati a přitom používá i medicínské literatury.

Další stať A. Sicińskiego, který přispěl do publikace nejhojněji, se týká podmínek přeměn životního stylu v dnešním Polsku. Základní autorovou myšlenkou je tvrzení, že dnešní Polsko je jakýmsi tavicím kotlem, v němž se směšují různé životní styly. Vytvoření socialistických variant nového životního stylu polské společnosti je stále ještě věcí budoucnosti. Konstatuje přitom, že současné ekonomické, společenské a kulturní přeměny provází jednak zánik rozdílu mezi životním stylem jednotlivých společenských tříd a vrstev a z druhé strany růst individualizace tohoto stylu, růst rozdílu mezi jednotlivci, kteří náležejí do těchto tříd a vrstev. Podle názorů A. Sicińskiego jsou nejdůležitějšími faktory, jež působí na diferenciaci životního stylu, následující:

1. rozdíly mezi městem a venkovem
2. životní úroveň
3. rozdíly ve vzdělání
4. rozdíly v profesionální specializaci.

Podle těchto kritérií pak rozebírá situaci v Polsku, uvádí i číselné údaje, které charakterizují stupeň dosažených změn a vliv těchto změn na životní styl. Součástí kapitoly jsou i úvahy o perspektivách změn a prognózy možného dalšího vývoje především v souvislosti s vědeckotechnickou revolucí.

Stať A. Jawłowské je teoreticky zaměřena a pojednává o jednom základním

problému – o vztahu životního stylu a hodnot. Autorka zdůrazňuje, že nejde jen o pozorovaně chování, ale i o jeho motivaci. Životní styl se vyjadřuje podle jejího pojetí ve třech různých sférách skutečnosti: 1. ve sféře světonázorové, ve sféře cílů a záměrů, potřeb a inspirací, které jsou dostupné pozorovateli jediné zprostředkovaně. 2. ve sféře pozorovatelných forem chování a činností, 3. ve sféře předmětů, které člověk vybírá, tvoří nebo nereflexivně přijímá a které chápe jako své nejbližší životní prostředí.

Představy o světě jako o celku zároveň s tím, jaké místo v tomto celku člověk zaujímá nebo má zaujmout, tvoří základ, o který se opírají všechny motivace, systémy a hierarchie hodnot. V každé kultuře světonázorové koncepcí ukazují místo člověka ve světě a dávají smysl jeho životu. Tyto světonázorové podstaty zahrnují také pole možných voleb. Je však rozdíl mezi objektivním světem hodnot, světových názorů a stupněm jejich internalizace a individualizace. Jinou zajímavou a podnětnou otázkou je kritérium hodnocení určitého typu životního stylu. Autorka hodnotí životní způsob podle šíře kontaktů se skutečností v jejich mnoha aspektech, jakož i rozsahu interiorizované kultury. Druhým kritériem je koherence hodnot, jež vcházejí do prvků životního stylu.

Poslední stať je společným příspěvkem A. Siciňského a J. Strzeleckého. Pojednává o vztahu dvou pojmů, které se často chápou jako absolutně neslučitelné. Jde o životní styl a kvalitu života. Je faktem, že výraz kvalita života je buržoazního původu a je zatížen ideologickými předsudky buržoazní společenské vědy. Autoři posledního pojednání jsou si vědomi těchto souvislostí, přesto však jsou proti tomu, aby byl odmítnut problém, který tento termín nadhazuje. Dokonce tvrdí, že byl formulován dříve než v buržoazní sféře na základě socialistické ideologie. V této souvislosti se odvolávají na Lunáčarského. Pokud jde o buržoazní původ termínu kvalita života, je odvozen z eko-

logické problematiky a poukazuje na kvalitu životního prostředí. Jiným zdrojem jsou negativní důsledky, které proti přehnaným optimistickým předpovědím přinesl rozmach vědeckotechnické revoluce a její uplatnění v praxi. Oba jmenovaní autoři přejímají výraz kvalita života, dávají mu však svůj vlastní význam. Kvalita života zahrnuje úroveň vzájemných souvislostí dvou aspektů lidské existence – možnosti plného rozvoje osobnosti a zároveň životní spokojenosti. Životní styl je spojen s kvalitou života, je to určitá specifická konfigurace chování, která je ve značném stupni závislá na kvalitě života. Současně může zase životní styl lépe nebo hůře sloužit dosažení vyšší kvality života.

Ve druhé části této stati autoři rozebírají možné hodnoty, které jsou důležité pro realizaci socialistického způsobu života. Protože i u nás se diskutuje o těchto otázkách, uvádím jejich pojetí. Pro realizaci socialistického způsobu života jsou podle názorů obou autorů důležité tyto hodnoty:

1. co možná nejúplnější uspokojení lidských potřeb (každému podle jeho potřeb)
2. společenská rovnost
3. neexistence vykořisťování člověka člověkem, skupiny skupinou
4. pocit odpovědnosti za vlastní život, za společenskou skupinu, za osud společnosti
5. možnosti všestranného rozvoje osobnosti a realizace tvůrčích potřeb (intelektuálních, estetických).

Autoři si rovněž kladou otázku, kdo je nebo má být nositelem socialistického způsobu života. To souvisí se specifickým polským přístupem, který se opírá a dva diskusní předpoklady. V Polsku ještě neexistuje výhraněný životní styl. Žádná sociální skupina či třída není dominantním nositelem nového způsobu života v tom smyslu, jak jím byla například šlechta za feudalismu nebo buržoazie za kapitalismu. Pro budoucí vývoj si však autoři recenzované stati kladou otázku, jaký by

měl být vzorový životní styl socialismu a co by měl manifestovat.

- a) instrumentální vztah k materiálním statkům
- b) úsilí o obohacení vědy a široký horizont zájmů
- c) aktivní účast ve „vyšší“ kultuře (činnosti intelektuálně estetické)
- d) smysl pro inovace
- e) aktivní společenská angažovanost
- f) dobré mezilidské vztahy
- g) různorodosti způsobu života, které jsou výrazem rozdílů osobnosti i různých schopností.

Poslední zamyšlení je pak zaměřeno na problém, jak se stává životní styl předmětem společenské politiky, jak je v socialistické společnosti svým způsobem programován. Tato zajímavá problematika je doslovně jen nadhozena.

Při celkovém hodnocení recenzované práce je třeba zdůraznit, že jde o práci, která nám z hlediska časového (vyšla v roce 1976) předkládá poslední slovo polských autorů k problematice životního stylu či způsobu života. Práce shrnuje především výsledky pojmových a kategoriálních analýz, vtyčtuje předběžné koncepce a názory sociologů i autorů, kteří v dané práci představují zaměření filozofické, antropologické a částečně i medicínské. V práci jsou vyjádřeny také některé specifické terminologické rozdíly, které jsou rovněž příznačné pro polské autory. Jde především o jednoznačné používání termínu životní styl, zatímco ve většině socialistických zemí se používá termín způsob života. Specifický, ale zároveň i podnětný je přístup k pojmu buržoazní provenience – ke kvalitě života.

Recenzovaná práce přináší jen jeden příspěvek, který nás seznamuje se situací v Polsku a s pokusy aplikovat navržený

konceptuální a kategoriální aparát na polské poměry. Sporné a diskusní jsou dva názory, reprezentované zvláště Sicińským, že v Polsku ještě nelze zaznamenat výrazné projevy nového životního stylu a že žádná třída není dominantním nositelem nového způsobu života. Problematičnost těchto názorů byla již u nás zaznamenána. Přes tyto výhrady je nutno ocenit, že je to však Siciński, který přispěl do recenzované práce nejvíce a také se základními a teoretickými východiskami. Jeho práce jsou proto i přes možné kritické výhrady nejpodnětnější. Z dalších autorů dokázal Suchodolski, že filozofický přístup k problematice životního stylu je nutný a plodný, i když by bylo rovněž možné vznést výhrady vůči jeho málo kritickému přejímání fenomenologických a existenciálních podnětů. Zajímavé a svým způsobem originální jsou úvahy Pawełczyńské, která spojuje životní styl s otázkou zdraví. Antropologické inspirace pro rozpracování problematiky životního stylu na bázi marxismu se mi jeví jako málo plodné a nejspornější. Výborná je stať o vztahu životního stylu a hodnot, která jediná výrazně zaznamenává motivační funkci světového názoru.

Přes uvedené výhrady však je recenzovaná práce obohacením literatury, která se zabývá rozpracováním otázek životního stylu či způsobu života v rámci marxismu, v socialistických zemích. I jednotlivé specifické přístupy, jednostrannosti i nedůslednosti mohou být poučením pro všechny ty, kdo ve všech socialistických zemích v posledních letech tak aktivně přispívají k rozpracování problému, který má závažné teoretické, metodologické problémy i velký politický a ideologický význam pro rozvoj rozvinuté socialistické společnosti.

Eduard Urbánek

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE 1977
PHILOSOPHICA ET HISTORICA 2
STUDIA SOCIOLOGICA VI

**AKTUÁLNÍ PROBLÉMY
SOCIALISTICKÉHO ŽIVOTNÍHO ZPŮSOBU**

Řídí PhDr. Růžena Mužiková, CSc. (předsedkyně),
PhDr. Lubomír Vébr, CSc. (tajemník), s redakční
radou

Prorektor-editor Prof. RNDr. Václav Prosser, CSc.,
Odpovědný redaktor doc. RNDr. J. V. Černý, CSc.
Ediční referentka PhDr. Zdeňka Vávrová-Rejšková
Grafická úprava Jaroslav Příbramský

Vytiskly Východočeské tiskárny, n. p., Pardubice,
provoz 08 Havlíčkův Brod

Náklad 700 výtisků – Vydání 1.

Cena Kčs 20,-
